

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ BİLİM DALI

**MANZUM MANTIK GELENEĞİ
VE
MAHMUD NEDİM'İN *SÜLLEM* ŞERHİ**

Yüksek Lisans Tezi

ENES AKSU

İstanbul, 2019

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ BİLİM DALI

**MANZUM MANTIK GELENEĞİ
VE
MAHMUD NEDİM'İN *SÜLLEM* ŞERHİ**

Yüksek Lisans Tezi

ENES AKSU

Danışman: Doç. Dr. FERRUH ÖZPİLAVCI

İstanbul, 2019

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ Anabilim Dalı FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi Enes Aksu'nun MANZUM MANTIK GELENEĞİ VE MAHMUD NEDİM'İN SÜLLEM ŞERHİ adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 19.07.2019 tarih ve 2019-22/7 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 31/07/2019

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

			İmzası
1.	Tez Danışmanı	Doç. Dr. FERRUH ÖZPİLAVCI	
2.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. ALİ DURUSOY	
3.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. BAYRAM ALİ ÇETİNKAYA	

ÖZET

Manzum eser telifi geleneği İslam tarihi açısından son derece mümbit bir sahadır. Alimler yüzyıllar boyunca insanların dikkatini celbedecek her ilme-fenne dair binlerce manzume kaleme almışlardır. Bu usul ile hem çok yüksek bir güzellik-sanat anlayışı ortaya konmuş hem de hedefe kolaylıkla gidilebilmesine imkan tanınmıştır. Bu çalışma gayet geniş bir yelpaze sunan mezkur geleneğin mantık kısmına hasredilmiştir. Araştırmamız neticesinde manzum mantık geleneğine dair kuşatıcı çalışmaların olmadığını gördüğümüz gibi, tek tek manzum mantık eserleri hakkında da çok az malumat olduğunu tesbit ettik. Bu münasebetle biz de çalışmamız esnasında tesbit ettiğimiz manzum mantık eserlerini tasnif ederek mümkün mertebe bu eserlere dair malumat vermeye, hatalı malumatları düzeltmeye gayret ettik. Son olarak da çalışmamıza Arapça bir manzum mantık metni olan Ahdarî merhumun *es-Süllemü'l-Münevrak*'ının Türkçe tercüme ve şerhini muhtevi Mahmud Nedim'in *es-Senedü'l-Muhkem fî Tercemeti's-Süllem*'ini ilave ederek bu şerhi Latin harflerine aktarmaya çalıştık.

ABSTRACT

The Tradition of the poetical compilation of books is a fertile field in the history of Islam. Scholars have been written many books in a highly different area in the poetical style. By way of this writing style brought along both aesthetics and easiness. This dissertation focuses on the part of the science of logic within this large tradition. The result of this work shows that neither comprehensive studies on this field have done nor specifically poetical books on logic have attracted any attention. With the occasion of this dissertation, we would like to fill this gap. To be able to realize this aim, we tried to present some original information about many poetical books on logic and to correct some mistake about some of this kind of works. As a final step, we Latinized and added at the end of this dissertation the book called *al-Sanad al-muhkam fī tarjamati al-Sullam* by Mahmūd al-Nadīm. This book is a Turkish translation and commentary of an Arabic poetical work on logic which is titled *Sullam al-Munawraq* by Ahdarī.

İçindekiler

GİRİŞ

I.	ARAŞTIRMANIN MAHİYETİ VE AMACI	1
II.	ARAŞTIRMANIN KAPSAMI VE SINIRLILIKLARI.....	1
III.	KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	2

BİRİNCİ BÖLÜM: MANZUM MANTIK GELENEĞİ

I.	MANZUM TELİF GELENEĞİ.....	5
A.	İSLAM TARİHİNDE MANZUM ESERLER.....	5
1.	Manzum Eserlerin Ortaya Çıkışı.....	6
B.	TÜRK TELİF GELENEĞİNDE MANZUM ESERLER.....	13
II.	MANZUM MANTIK ESERLERİ TELİF GELENEĞİ	21

İKİNCİ BÖLÜM: MAHMÛD NEDİM VE *SÛLLEM* ŞERHİ

I.	AHDARÎ'NİN HAYATI.....	50
II.	MAHMÛD NEDİM'İN HAL TERCÜMESİ	58
III.	MAHMUD NEDİM'İN <i>SÛLLEM</i> ŞERHİ	60

SONUÇ.....	72
------------	----

KAYNAKÇA.....	75
---------------	----

EK: MAHMUD NEDİM'İN <i>SÛLLEM</i> ŞERHİNİN TRANSKRİPSİYONU.....	79
--	----

KISALTMALAR

A.g.mlf. :	Adı Geçen Müellif
Bkz. :	Bakınız
Bsk. :	Baskı
C. :	Cilt
DİA :	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Drl. :	Derleyen
Ed. :	Editör
Ed.y. :	Editör Yok
Gz. Geç. :	Gözden Geçiren
Hzr. :	Hazırlayan
Md. :	Maddesi
M.Ö. :	Milattan Önce
M.S. :	Milattan Sonra
Nr. :	Numara
Nşr. :	Neşreden
S. :	Sayfa
Sy. :	Sayı
Thk. :	Tahkik
Trc. :	Tercüme
Tsh. :	Tashih
T.y. :	Tarih Yok
Vb. :	Ve Benzeri
Vd. :	Ve Devamı.
Vr. :	Varak
V. :	Vefatı
Y.k. :	Yayın Koordinatörü
Y.y. :	Yayın Yeri Yok

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN MAHİYETİ VE AMACI

Türk milleti olarak kültür-edebiyat tarihimizin ne denli köklü ve zengin bir geçmişi olduğu malumdur. Fakat bu değerli geçmişin tasnifi, tertibi ve istifadeye sunulduğu konusundaki ciddi eksiklik de bir diğer hakikat olarak önümüzde durmaktadır. Biz bu araştırmamızda bu eksikliğin giderilebilmesi hususunda bir adım atmaya gayret ettik.

Çalışmamızda, Mahmud Nedim'in "*es-Senedü'l-Muhkem fî Tercemeti's-Süllem*" isimli Türkçe mantık şerhini Latin harfleri ile yazmaya ve söz konusu şerhe mevzu mantık eserinin manzum olması münasebetiyle manzum mantık eserleri hakkında da malumat vermeye gayret ettik.

II. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI VE SINIRLILIKLARI

Kapsamı: Tezimiz giriş, iki ana bölüm ve bir ekten müteşekkildir. Birinci bölümde, umumi olarak manzum telif geleneğinden, hususi olarak bu geleneğin içerisinde yer alan Türkî unsurlardan bahsettik. Sonrasında ise çalışmamızın iki ana unsurundan birisi olan manzum mantık telifi geleneği içerisinde yer alan eserlerden bazısı hakkında malumat vermeye gayret ettik.

İkinci bölümde, Mahmud Nedim'in söz konusu şerhine mevzu *es-Süllemü'l-Münevrak* isimli mantık manzumesinin müellifi Ahdarî ve eserleri hakkında malumat vererek, Mahmud Nedim'in Sicil-i Ahvali Defterlerinden birinde yer alan hal tercümesini Latin harfleri ile yazmaya çalıştık. Bölümün sonunda ise Mahmud Nedim'in şerhine dair bazı hususiyetlere işaret ettik.

Ekte ise, Ahdarî'nin *es-Süllemü'l-Münevrak* isimli Arapça manzum mantık eserine yazılmış Türkçe iki şerhten birisi olan Mahmud Nedim'in "*es-Senedü'l-Muhkem fî Tercemeti's-Süllem*"ini Latin harflerine aktarmaya çalıştık.

Sınırlılıkları: “Manzum mantık metinleri” ifadesinin ne denli geniş bir yelpazeye işaret ettiği açıktır. Bu başlık altında başta Arapça olmak üzere Türkçe, Farsça ve diğer dünya dillerinde, ihata edilmesi güç pek çok eser verilmiştir. Dahası bu başlık altına girebilecek eserlerin neler olduğu ayrıca mütalaa konusu olabilir. Mesela şiir-felsefe-mantık ilişkisi düşünüldüğünde yapılacak tarife göre araştırma alanı genişleyecek yahut daralacaktır.

Öte yandan söz konusu eserlerin bir kısmının nüshalarının kayıp olması, bir kısmının tasnif ve tertip aşamalarında yanlış kayıtlanması ve en önemlisi bu telif geleneğinin bütününe dair kuşatıcı araştırmaların yetersizliği çalışmamızın iki ana unsurundan biri olan manzum mantık eserleri hakkındaki malumatı sınırlamıştır. Bu sınırlılıklar içerisinde araştırmamız esnasında ismine ulaştığımız manzum mantık eserlerinden sadece bir kısmı hakkında malumat verebildik.

III. KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Tezimizin başlığından da anlaşılabileceği gibi çalışmamızın iki ana unsuru var. Bunlardan ilki; Ziraat Bankası İdare-i Umumiyesi Tahrirat Baş Katibi Mahmud Nedim Karsîzâde’nin, mantık konusunda yazılmış *es-Senedü’l-Muhkem fî Tercemeti’s-Süllem* isimli şerhi. Biz bu eserin ikinci baskısını esas alarak, Türkçe yazılmış metni Latin harfleri ile yazmaya çalıştık.

Araştırmamızın ikinci unsuru ise manzum mantık telifi geleneği idi. Bu geleneğe dair teliflerden bahsetmeden evvel önce umumiyet itibari ile manzum telif geleneğini ele aldık. Bu aşamada İslam Tarihinde manzum telif geleneğinden, bu geleneğin başlangıcından bahseden çalışmalara başvurduk ve özellikle nahiv eserleri üzerinden manzum geleneğin muhtevasına işaret etmeye çalıştık. Bu kısımda Kadri Yıldırım’ın, “Didaktik Şiirin Abbasiler Döneminde Ortaya Çıkışı ve Gelişimi Üzerine Bir İnceleme”si ile Rıfat Resul SEVİNÇ’in, “Arapçada Manzum Gramerler, Özellikleri Ve Öğrenime Etkisi” isimli çalışmasından istifade ettik.

Manzum telif geleneğinin Türk-İslam düşüncesinde nasıl şekillendiğinden bahsederken de daha çok müstakil makale ve tezlerden yararlandık. Bu başlık altında

tezimizde öne çıkan çalışma Muhittin ELİAÇIK'ın, “Medreselerde Okutulan Manzum Ders Kitapları”dır.

Ahdaî'nin hayatı ve eserleri kısmında Osman KURT'un, “Abdurrahman Ebû Zeyd El-Ahdaî Hayatı Eserleri Ve Mantık Manzûmesi: *Es-Süllemü'l-Münevrak Fî İlmi'l-Mantık*” isimli tezini; Mahmud Nedim'in hayatı başlığında ise kendisine dair Sicil-i Ahvali Defterleri'nde yer alan hal tercümesini esas aldık.

Manzum mantık telifi geleneğine dair verdiğimiz malumatlar ise umumiyetle Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı kütüphanelerinde bulunan nüshalara dayanmaktadır. Muhtelif koleksiyonlarda yer alan manzum mantık eserlerini tespit etmeye çalıştık ve daha sonra edindiğimiz nüshaların tasnifine gayret ettik. Araştırmamız sırasında farklı isimlerle kaydedilmiş manzumelerin mahiyetine dair malumat vermeye; farklı yahut eksik kelimelerle isimlendirilmiş, kaydedilmiş fakat aynı esere ait nüshaları tasnif etmeye; aralarında şerh-haşiye benzeri alaka olan eserleri tespit etmeye çalıştık.

BİRİNCİ BÖLÜM: MANZUM MANTIK GELENEĞİ

Bu bölümde; manzum telif geleneğinden, bu geleneğin ortaya çıkışı ve gelişiminden bahsedilmekte, manzum geleneğin Türk telif sahasındaki ürünlerine de değinilmektedir. Bu bahislerin ardından ise çalışmamızın iki ana unsurundan “manzum mantık metinleri” hakkında bilgi verilmektedir.

I. MANZUM TELİF GELENEĞİ

İslam tarihinde manzum telif geleneğinin muhtevasından bahsetmezden evvel, manzum ifadesi ile kastedilenin ne olduğunu tasrih etmek icap edecektir. Tahir Olgun *Edebiyat Lügati* isimli eserinde “manzum” ifadesini şöyle izah eder;

“Nazm: Lügatte dizmek manasınadır. Şu halde nâzım; dizen, manzum; dizilen demek olur. Edebiyatta sözü ölçülü ve ahenkli söylemek manasınadır. Mısraların dizi halinde bulunması, ölçülü sözlere “manzum” denilmesine sebep olmuştur. Her vezinli söz, nazmdır. Fakat manaca güzel olabileni ‘şiir’ dir.”¹

Bu tarifte zikredilen “manaca güzel olabileni” kaydının da işaret ettiği üzere, şiir ile manzum arasındaki münasebet ayrıca mütalaa edilmesi gerekli bir husustur. Bu itibarla biz bu çalışmada, manzum tabiri ile “vezinli söz”lere atıfta bulunacağız ve kaside, naat, gazel gibi şiirleri değil, bunların dışında daha çok eğitim-öğretim endişesi ile kaleme alınmış mevzun ifadeleri ele alacağız.

A. İSLAM TARİHİNDE MANZUM ESERLER

İslam telif tarihindeki mevzun eserlerden çalışmamıza konu olanlarının eğitim-öğretim endişesi ile kaleme alınmış manzumeler olduğunu zikretmiştik. Bu çerçevede ele aldığımız eserlerdeki “eğitim-öğretim endişesi” kaydı, bu tür çalışmaların akademik çevrelerde Yunanca olarak “didaktik”, Arapça olarak da “et-ta‘lîmî” şeklinde tavsif edilmesine sebebiyet vermiştir. Yunanca “didaktikos” kelimesinden gelen “didaktik” kelimesi öğretici anlamına gelmektedir. Arap dili ve edebiyatı araştırmacılarının çoğu didaktiğin Arapça karşılığının “et-ta‘lîmî” olduğunu ifade eder, dolayısıyla didaktik şiir için “eş-şi‘ru’t-ta‘lîmî” terimini kullanır. Mezkûr araştırmacılar bu şiiri; ezberi kolaylaştırmak için din, dil, edebiyat, astronomi, hikmet, ahlâk ve felsefe gibi konularda nazmedilen öğretici şiir şeklinde tarif etmektedir.²

¹ Tahir OLGUN, *Edebiyat Lügati*, İstanbul: Asar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, 1355-1936.

² Kadri Yıldırım, “Didaktik Şiirin Abbasiler Döneminde Ortaya Çıkışı ve Gelişimi Üzerine Bir İnceleme”, *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 18, Sayı: 1, 2009, s. 173.

Bu tarifle birlikte bu tür şiirin hem isimlendirilmesi hem de muhtevası hususunda farklı değerlendirmeler söz konusudur. Didaktik şiir için “eş-şi‘ru’t-ta‘lîmî” yerine “eş-şi‘ru’l-ilmî” terimini kullanan Mustafa Sâdık Râfî‘î’ye (ö. 1356/1937) göre Arapların deneyim ve birikimlerini yansıttıkları her şiir didaktik değildir. Didaktik denince bundan bazen birer kitap hacminde olabilen uzun manzûmeler kastedilmektedir ki, İbn Mâlik’in (ö. 672/1274) “*Elfiyye*”sinde olduğu gibi, son dönem âlimleri bunlara “manzûm metin” adını vermişlerdir.³

1. Manzum Eserlerin Ortaya Çıkışı

Manzum geleneğin tam olarak ne zaman başladığına dair muhtelif kanaatler var ise de⁴ biz bu çalışmada bu tartışmaların detayına girmeyerek Abbasiler dönemini incelememize başlangıç olarak alacağız.

Abbâsiler Dönemi edebî ve ilmî faaliyetlerin doruğa ulaştığı altın bir dönem olarak bilinmektedir. İslâm dünyasında değişik müesseseler ve ilimler bu devirde şekillenmiştir. Filolojik, dinî, sosyal ve tabiî ilimler sahasındaki ilk çalışmaların bir kısmı Emeviler döneminde başlamakla birlikte bu çalışmaların sistemli bir şekilde ele alınarak müstakil birer ilim dalı hâline gelmesi Abbasiler döneminde olmuştur. Önceleri Kur’an-ı Kerîm ve hadislerin inceliklerini anlamak için başlayan filolojik ve edebî araştırmalar zamanla müstakil birer ilim dalı hâlini almıştır. Arap şiiri, Abbasiler döneminde hem şekil hem de içerik olarak önemli bir gelişim gösterdiği gibi, İslâmî ilimlerden fıkıh, tefsir, hadis, kelâm ve tasavvuf da bu dönemde önemli oranda şekillenmiştir. Bunun yanında mantık, felsefe, astronomi, matematik, kimya, tarih ve coğrafya gibi ilimlerde de büyük atılım gerçekleşmiştir.⁵

Abbasiler döneminde yukarıda bahsi geçen ilimlerin okutulduğu başlıca eğitim kurumları “mescit”ler ve bugünkü ilköğretim seviyesinde olan “küttâb”lardı. Bu eğitim ve öğretim kurumlarında eğitim sistemi büyük ölçüde ezbere dayanıyordu. Âlimler bu ezber işini kolaylaştırmak için çeşitli yöntemleri denerlerken bu konuda

³ A.g.m, s. 173

⁴ A.g.m, s. 175

⁵ A.g.m, a.y.

eski Yunan ve Hint tecrübesini de araştırarak konuların didaktik şiir tarzında nazmedilmesine karar vermiş ve bu konuda yeteneği olanlar ilk ürünlerini vermeye başlamışlardır.⁶

Şiirin taşıdığı müzikal özellik nedeniyle kulağa daha hoş gelmesi ve böylece nesre göre ezberlenmesinin daha kolay olması onun eğitimde kullanılması neticesini doğurmuştur. Câhız (ö. 255/869) şiirin bu özelliğine şöyle dikkat çekmektedir: “Şiiri ezberlemek nefse daha hoş gelir ve şiir bir kez ezberlendi mi daha çok kalıcı olur”.⁷ Câhız’ın zikrettiği bu hususiyet sonraları “ta’limi şiir” diye tarif edilen bu geleneğin esaslarından birisini teşkil etmiştir. Bu münasebetle bu nevi eserlerde sıkça kullanılan⁸ vezin Recez⁹’dir. Bu şiir türü daha çok her iki dizesi kendi aralarında kafiyeli olan urcûze tarzında nazmedilmişse de normal kasîde tarzında nazmedilenleri de vardır. Eski Arap şiirinde rastlanmayan bu didaktik urcûzelerin uzun bir örneği, Mutezile’nin ünlü şiir râvilerinden Bişr b. Mu’temir’in (ö. 210/825) milel ve nihâl ile ilgili urcûzesidir ki, bu türden olanlara “muzâvec” de denir. Bu şiir türü Bişr’den sonra da şöhretini devam ettirmiştir. Nitekim hicrî 3. yüzyılda İbn Mu’tezz’in (ö. 296/908) Abbasi halifelerinin sîretiyle ilgili uzun bir urcûze nazmettiğini görmekteyiz.¹⁰

Çok ünlü bir dil, gramer ve şiir uzmanı olan İbn Mâlik’in, daha önce İbn Mu’tî (ö. 627/230) tarafından “Elfiyye” tarzında nazmedilen *Elfiyyetu İbn Mu’tî* gibi, Arapça dilbilgisine ilişkin bin beyitlik “Elfiyye”si (*Elfiyyetu İbn Mâlik*) klasik dönem didaktik şiirin en ünlü örneği sayılmaktadır. Bu şiir türü tarihsel seyir içerisinde dil ve edebiyatla birlikte din, tarih, ahlak, astronomi, tıp ve hikmet gibi konularda da kullanılmıştır.¹¹

⁶ A.g.m, s. 173

⁷ A.g.m, a.y.

⁸ Rifat Resul SEVİNÇ, “Arapçada Manzum Gramerler, Özellikleri Ve Öğrenime Etkisi”, EKEV Akademi Dergisi, Yıl: 20, Sayı: 66 (Bahar 2016), s. 593

⁹ Recez; (مستفعل -müstef’ilün- kalıbıyla temsil edilen (üç defa tekrarlanan hareke+sükûn şeklinde) bahir. A.g.m, s. 595

¹⁰ Yıldırım, s. 173

¹¹ A.g.m, s. 174

Şevkî Dayf ve Mücâhid Mustafa Behcet gibi Arap edebiyatı araştırmacılarına göre, bu dönemde didaktik şiiri temsil eden şair ve edipler ile onların başlıca didaktik manzûmeleri şunlardır:¹²

Şairler/Edipler	Didaktik Manzûmeleri
Muhammed b. İbrahîm	Astronomiyle ilgili bir müzdevice.
Ebân b. Abdulhamîd	Manzûm Kelile ve Dimne, Oruç ve Zekât Manzûmesi
Hamdân b. Ebân	Aşk ve âşıklar konusunda bir ürcûze.
Bişr b. Mu'temir	Yaratılışa ve “mîlel-nihal”e dair iki kasîde.
Ebu Atâhiye	<i>Zâtu'l-Emsâl</i> adı verilen manzûme.
Safvân el-Ansârî	Yerin üstünlüğüne ilişkin kasîde.
Asma'î	Eski kral ve milletlerin akıbetiyle ilgili bir kasîde.
Ma'dân el-A'mâ	Şîî fırkalarla ilgili bir kasîde.
Hakem b. Amr el-Behrânî	Yaratılış ile ilgili bir kasîde.
Harûn Mevla'l-Ezd	Filin yaratılışı ile ilgili bir kasîde.

¹² A.g.m, s. 176

Abbasiler döneminde didaktik şiire konu olan ilimlerin ve bunların başlıca temsilcilerinin şunlar olduğunu görüyoruz:¹³

İlim	Ünlü temsilcileri
Astronomi	Muhammed b. İbrahîm el-Fezârî
Fabl	Ebân b. Abdulhamîd
Fıkıh	Ebân b. Abdulhamîd
Aşk	Hamdân b. Ebân
Milel-nihal	Bişr b. Mu'temir, Safvân el-Ansarî, Ma'dân el-A'mâ
Hikmet, Mesel	Ebu'l-Atâhiye
Tarih	Asma'î, Alî b. Cehm, İbn Mu'tezz
Yaratılış	Hakem b. Amr, Hârûn Mevla'l-Ezd, Alî b. Cehm
Dil ve nahiv	İbn Dureyd

Zikredilen bu ilimlere dair teşekkül etmiş manzum geleneğin muhtevasını bütünü ile burada ihata etmenin mümkün olmadığı aşîkârdır. Bu münasebetle daha çok sarf-nahiv, gramer sahasındaki manzum eserler üzerinden bu geleneğin hususiyetlerine işaret etmek münasip düşecektir. Zira her ne kadar muhtelif ilim dallarına dair onlarca

¹³ A.g.m, s. 205

manzum eser kalem alınmışsa da bunların müşterek “manzum” vasıfları birbirlerine işaret etmeyi kolaylaştıracaktır.

Arap grameri alanında telif edilen ilk manzum eser, Halefu'l-Ahmer'in *Mukaddime fi'n-Nahv* adlı eserinde el-Halîl'e ait olduğunu söylediği kasidedir.¹⁴Tarih ve tabakât kitaplarında yer almaması dolayısıyla gramer tarihi araştırmacılarınca el-Ahmer'in verdiği bu bilgiye şüpheyile yaklaşılmış ve muhtemelen bu sebeple el-Halîl manzume müellifleri arasında sayılmamıştır.¹⁵

el-Halîl'in kasidesi bir tarafa bırakılacak olursa bu alanda bilinen ilk manzumenin Ahmed b. Mansûr el-Yeşkûrî'ye (ö. 370/980) ait olduğu söylenmektedir. Buna göre manzum gramerin telifi hicrî IV. asrın sonlarına doğru başlamıştır.¹⁶

el-Yeşkûrî'nin 2911 beyitlik sarf ve nahve dair grameriyle başlayan¹⁷ manzum telifler, (beyit sayısı, şekli -urcûze veya kaside tarzında- ve hedefi bakımından farklı konuları ile yüzün üzerinde âlimin, kayıp olduğu veya adı bilinmediği için tespit edilemeyen) yaklaşık 200'e yakın ürün ile gramer tarihinde hatırı sayılır bir miktara ulaşmıştır.¹⁸

Arap gramer tarihinde metin türü ve muhtevası bakımından manzum gramer eserlerinin telif şekli şöyledir:

1. Doğrudan Nazmedilen Gramer Eserleri

a. Muhtasar, Muhtasarın Mufasssalı

b. Mufasssal, Mufasssalın Muhtasarı

2. Metinden Nazma Çevrilmiş Gramer Eserleri

¹⁴ SEVİNÇ, s. 594

¹⁵ A.g.m, a.y.

¹⁶ A.g.m, a.y.

¹⁷ (Ebû Hayyân, el-Yeşkûrî'den yaptığı nakilde onun kendisinden önce birden çok manzum gramerin yazılmış olduğunu ve uzun oldukları için daha kısa bir manzume telif etmeyi hedeflediğini söylemiştir. Buna göre manzum gramerin el-Yeşkûrî'den daha erken bir dönemde başlamış olduğu anlaşılmaktadır ancak mevcut olmadıkları için kesin bir tarih tespit etme imkânı yoktur.) A.g.m, a.y.

¹⁸ A.g.m, a.y.

3. Manzumların şerhi; Şerhin şerhi; Şerhin hâşiyesi, ta‘liki; Manzumların i‘râbı.¹⁹

Başta yavaş bir seyir izleyen gramer sahasındaki nazım hareketi, VII. asırdan itibaren ilerleyen dönemlerde sayı bakımından artarak devam etmiş ve günümüze kadar gelmiştir. Bazı manzumeler bulunduğu asırları da aşarak pek çok ilgi görmüş, buna karşılık muhtelif sebeplerle bir kısmı yeterince ilgi görmediğinden ya unutulmuş yahut kaybolmuştur.²⁰

4. asırdan başlayan, 6. ve 7. asırdan itibaren gelişen manzum gramer hareketi, gramer öğretiminin önemli bir parçası olmuştur. Bu sebeple bir kısmı gramerin belli alanında veya bazı konularıyla ilgili; bir kısmı yeni başlayanlara, bir bölümü ise ileri seviyedekilere yönelik iki yüze yakın manzume yazılmıştır. Bazı manzumeler bir bölümü kısa oldukları veya belli konuları ele aldıkları, bazıları ise müellifi tanınmadığı için ya unutulmuş yahut kaybolmuştur. Başka bazı manzumeler ise nâzımının ilmi kudreti ve şöhreti sayesinde, özet veya şerh şeklinde defalarca tekrar nazmedilmiştir. Doğrudan manzum olarak yazılanların yanında bazı gramer metinleri de nazma çekilmiştir.²¹

Eserin manzum olması öğrenciye grameri kısa bir zaman içerisinde elde etme imkânı vermektedir. Ancak manzum gramerlerde hedef yalnızca ezber değildir. Ezberin yanında anlamak da hedeflenmiştir. Bu sebeple eserlerde genelde bir kural anlatılırken benzeri bir konuya göndermede bulunularak öğrencinin konular arasında karşılaştırma yaparak hafızasının canlı tutulması ve konuyu anlaması hedeflenmiştir. Kâtip Çelebi, ilim öğrenmede ezberin araç, asıl önemli olanın anlamak; İbnu’l-Verdî ise manzume yazan âlimlerin hedeflerinin ezberle birlikte anlamak olduğunu söylemiştir.²²

Manzum grameri ezberlemek sabır, gayret ve ciddiyet gerektirir. Bunun için emek harcayan, sabır ve gayret gösteren öğrencide bu özellikler bir süre sonra meleke

¹⁹ A.g.m, s. 603

²⁰ A.g.m, s. 612

²¹ A.g.m, s. 613

²² A.g.m, s. 602

hâline gelir.²³ Manzumeler; kurallarla birlikte, bunları açıklayan ayet, hadis, deyim ve şiir örneklerini de ezberlemiş olacağından öğrenciyi yanlışla düşmekten korur. Gramer, kelâm, tecvit, fıkıh, tıp, belâgat gibi alanlarda yazılan manzumeler, (bilgisayarın hafızasında pek çok bilginin depolanarak istendiğinde kolayca ulaşılabilirdiği gibi) öğrenim yaşından itibaren bunları ezberleyen öğrencide ansiklopedik bir birikim meydana getirerek ona istenilen ilimleri kısa zamanda ezberleme ve bu bilgilere kolayca ulaşma imkânı verir. Manzum gramerle verilen bilgiler yoğun ve öz olduğundan yukarıda sayılan faydalarından ötürü ilim tahsilinde çok başvurulan bir yöntem olmuştur. Doğrudan nazmedilen gramer eserlerinin yanında çok sayıda gramer metninin nazma çevrilmesi, gramer öğreniminde nazmın önemli bir yeri olduğunu göstermektedir.²⁴

Manzum gramer çalışmalarından bahsettikten sonra matematik sahasındaki manzum eserlere de kısaca değinmek, İslam telif tarihinde manzumelerin hem ehemmiyetini hem de çeşitliliğini göstermek bakımından faydalı olacaktır.

İslâm medeniyeti matematik tarihi boyunca, bu saha içerisinde yer alan ilm-i aded, ilm-i hisâb, ilm-i cebir, ilm-i misâha ve ilm-i hendese dallarında, telif edilen manzum eserler hakkında öncelikle, günümüze ulaşabilen çalışmaların VI./XII.-XIII./XIX. asırlar arasına ait olduğu söylenebilir. Toplamda sayısı doksanı bulan manzum eserlerin büyük kısmı ilm-i hisâb ve ilm-i cebir alanlarındadır. Bu doksan farklı çalışma arasında yaygınlık, yani en fazla nüsha sayısına sahip olma ve üzerine en çok çalışma yapılma kriteri açısından şöyle bir sıralama yapılabilir:

i. İbnü'l-Yâsemîn'in (ö. 601/1204) *el-Urcûzetü'l-Yâsemîniyye fi'l-Cebr ve'l-Mukâbele*'si elliye yakın kendi nüshası, yirmi iki farklı şârihten yüz seksen civarı şerh nüshası ve otuz üç haşiye nüshası ile en mütedavil manzum eserdir.

²³ A.g.m, s. 603

²⁴ A.g.m, a.y.

ii. İbnü'l-Hâim'in (ö. 815/1412) *el-Mukni' fi'l-Cebr ve'l-Mukâbele*'si yirmi beş civarı kendi nüshası, yedi farklı şârihten yaklaşık doksan şerh nüshası ve dört haşiye nüshası ile diğer bir mütedavil çalışmadır.

iii. İbn Gâzî el-Miknâsî'nin (ö. 919/1513) İbnü'l-Bennâ el-Merrâkûşî'nin *Telhîsu A'mâli'l-Hisâb*'ının bazı ilavelerle nazma çekilmiş şekli olan *Münyetü'l-Hussâb fi İlmi'l-Hisâb*'ı yaklaşık on beş kendi nüshası, dört farklı şârihten otuz civarında şerh nüshası ile yaygın eserler arasında sayılmayı hak etmektedir.²⁵

Türk telif tarihi içerisinde yer alan manzum eserlere geçmeden evvel son olarak, Abdulvahab b. Cemaleddin b. Yusuf el Mardanî'nin Astronomiye dair yazdığı *Urcuze fi Menazili'l Kamer ve't-Tuluiha*'sı ile *Manzume fi Silki'n-Nücum*'unu ve yine aynı mevzuda Nasireddin Tusî'nin kaleme aldığı *Risale Muhtasar fi't-TakvimileFasl fi't-Takvim*'i zikretmemiz yerinde olacaktır.²⁶

B. TÜRK TELİF GELENEĞİNDE MANZUM ESERLER

İlk İslami Türk eserleri, aynı zamanda manzum Türk telifleri olma hususiyetini de haizdir. Bu münasebetle Türk-İslam telif geleneğini manzum telif geleneği içerisinden başlatmak ve bu çerçevede değerlendirmek münasip düşecektir. Esasen nazm ile Türk zihniyetinin telifi bunu mecburi kılmaktadır.

Türk edebiyatının başlı başına ilk nasihat-nâmesi olma özelliğini de taşıyan *Kutadgu Bilig* 6645 beyitten müteşekkildir. Türk tasavvuf geleneğini başlatan *Divân-ı Hikmet* de hikmet kelimesi ile ifade edilen İslam ahlakını ortaya koyan öğütleri muhtevi bir manzumedir.²⁷ Doğuştan âma olan Edib Ahmed'in telifiyle İslâmî Türk

²⁵ Elif BAGA, “İslâm Matematik Tarihinde Hisâbî Cebir Geleneği ve IX/XV. Asırdaki Zirvesi: İbnü'l-Hâim'in el-Mümti' Adlı Eseri”, *Nazariyat İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/2 (Nisan 2017), s. 82

²⁶ Ekmeleddin İHSANOĞLU, “Science In The Ottoman Empire”, (t.y), http://www.politikadergisi.com/sites/default/files/kutuphane/science_in_the_ottoman_empire_-_politikadergisi.com_.pdf (04.04.2019), s. 210

²⁷ Selim EMİROĞLU, “Türkçe Manzum Nasihat-Nâmelerin Eğitim Değeri Üzerine Bir İnceleme”, *Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü*, 2010, s. 31

edebiyatının *Kutadgu Bilig*'den sonra yazıya geçirilmiş en eski ikinci eseri olan *Atebetü'l-hakâyık*, aruzun mütekârib (feûlün feûlün feûlün feûl) bahriyle yazılmıştır.²⁸ Kâşgarlı Mahmud'un kitabında da bir kısmı aruz vezniyle olmak üzere manzumeler mevcuttur.²⁹

Bu ilk Türk eserlerini müteakiben Yunus Emre manzum eser telifi geleneğini bir sonraki merhaleye taşımıştır. Anadolu sahasında Yunus Emre'nin *Risâletü'n-Nushiyye* adlı manzum nasihat-nâmesiyle başlayan manzum nasihat-nâme yazma geleneği, şairlerce benimsenerek 19. yüzyıla kadar etkileri devam eden Klasik Türk edebiyatında, pek çok ürünü ile arz-ı endam etmiştir. Bu manzum nasihat-nâmeler genel olarak bir tür adı olan nasihat-nâme veya pend-nâme olarak adlandırılmışsa da bazı şairler oğullarının adından hareketle yazdıkları nasihat-nâmeler için özel adlar (*Hayriyye-i Nâbî*, *Lutfiyye-i Vehbî*) da kullanmışlardır.³⁰

Amil Çelebioğlu'nun halk tipi mesneviler arasında gösterdiği manzum nasihat-nâmeler, Osmanlı döneminde *Kâbus-nâme* ve *Pend-Nâme* gibi İran edebiyatına ait ünlü eserlerin etkisiyle kabul görmüş; “din nasihatı” hadisi doğrultusunda şairler, günümüze kadar ulaşan ve günümüzde bile eğitici değerlere sahip çeşitli nasihat-nâmeler yazmışlardır.³¹

“Osmanlı dönemi” tabiriyle isimlendirilen bu zaman zarfında manzum eser telifi gittikçe zenginleşmiş, ortaya muhtelif ilim sahalarına dair gayet hacimli manzumeler yekûnu çıkmıştır. Medreseler şüphesiz bu zenginliğin çok mühim bir kaynağıdır.

İslam dünyasında faaliyet gösteren medreselerde verilen derslerde ve bunların verilış şeklinde daima pratik ve kolay usuller gözetilmiştir. Medrese tedrisatında karmaşık ve zor metotlardan genellikle uzak durulmuş ve hedefe örnekleyici, pratik ve kolay yollarla gidilmeye çalışılmıştır. Genel olarak bakıldığında da bilgilendirme sürecinde çocuk ve gençlere; yüzme, ata binme, ok atma, şiir, savaş hikayeleri, hitabet

²⁸ Tuncer GÜLENSOY, “Atebetü'l-Hakâyık” md., DİA, c. 4, s. 50-51

²⁹ Ömer Faruk AKÜN, “Kâşgarlı Mahmud” md., DİA, c. 25, s. 9-15

³⁰ EMİROĞLU, a.g.t, s. 34

³¹ A.g.t, s. 33

ve benzeri hayat bilgisi düzeyindeki bilgilerden temel ilimlerin tedrisine kadar daima kısaltma, özetleme (ihtisar, icmal, telhis), açıklama (ta'likât, şerh, hâşîye) gibi usullerin kullanıldığı ve bunların arasına bir ezberleme ve kolay hatırd tutma biçimi olarak manzum biçimin de girdiği görülmektedir.³²

Medreselerde tefsir, hadis, fıkıh, akâid, kırâat ve diğer ilimlerde yukarıda anılan özelliklere sahip birçok eserin ortaya konulduğu ve bunlardan fikhî konularda yazılan eserlerin özel bir yer tutarak zincirleme bir literatürün oluşmasına sebep olduğu görülmektedir.³³ Okutulan bu manzum ders kitaplarının tarihî süreç içinde genellikle bir silsile hâlinde ve tuhfe yani hediye etme geleneği içinde kaleme alındıkları da dikkati çeken bir başka husustur. İslâmî bilimlerin genellikle naklî olmasından dolayı, bilginin korunarak aktarılması amacıyla medreselerde okutulan ders kitaplarından çoğu ezberlenmiş ve bunun da en kolay yolu kitapların nazım haline getirilmesi olmuştur. Medreselerde okutulan ders kitaplarının çoğu çeşitli dönemlerde nazmen yazılmış ve bu yolla hadis, fıkıh, kırâat, sarf-nahiv, belâgat, akâid, kelâm, ferâiz ve diğer konularda birçok eser ortaya konulmuştur.³⁴

İslâm dünyasında çeşitli dönemlerde medreselerde okutulmak üzere nazmen yazılmış eserlere göz attığımızda şu eserler dikkatimizi çekmektedir:³⁵

1-Sarf-nahiv üstadı İbn Hâcib Osman bin Ömer (ö.1174)'in *Kâfiye* adlı eserinin Muhammed Bahşî (ö.1687) tarafından nazmen yazılmış şekli olan *eş-Şâfiye fî-Nazmi 'l-Kâfiye*.

2-İbn Mâlik Muhammed bin Abdullah (ö.1273)'ın nahve dair yazdığı bin beyitlik *Elfiyye* ve üç bin beyitlik *el-Kâfiyetü 'ş-Şâfiye*.

³² Muhittin ELİAÇIK, “Medreselerde Okutulan Manzum Ders Kitapları”, Medrese Ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler (Uluslararası Sempozyum), 29 Haziran - 1 Temmuz 2012, 2. Cilt, Editör Yrd. Doç. Dr. İsmail Narin, Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2013, s. 541

³³ A.g.m, a.y.

³⁴ A.g.m, s. 543

³⁵ A.g.m, a.y.

3-İbn Arabşah (ö.1451)'ın meânî ve beyân ilimlerinde yazdığı iki bin beyitlik *Mir'âtü'l-Âdâb*.

4-Şemseddin Ukaylî (ö.1259)'nin, *Câmiu's-Sagîr* manzumesi.

5-Devletoğlu Yusuf (ö.1250)'un 6960 beyitlik Türkçe manzum *Vikâyetü'r-Rivâye* tercümesi.

6-Divrikli Fahreddin Muhammed Efendi'nin (ö.1323) Nahiv manzumesi.

7-İbrahim İbn Süleyman Radıyüddin (ö.1380)'in fıkıh manzumesi.

8-Karahisarlı Hattab Haydar İbn Ebilkâsım (ö.1414)'ın *Şerh-i Manzûme-i Neseî*'si.

9-Medrese kitaplarına yazdığı şerh ve hâşiyelerle tanınan Amasyalı Dede Cengî Efendi (ö.1567)'nin fıkıhtan *Vehbâniyye* manzumesi.

10- Sirozlu Hüseyin (ö.1591)'in manzum Cezerî şerhi olan *Dürr-i Mekkûn*'u.

İslâm dünyasında medreselerde okutulan ders kitapları ve ders programları genellikle ezberleme usulüne göre düzenlenmiş ve ezberlemede de kısa, özlü, ahenge dayalı, akılda tutucu bir anlatım olan manzum anlatım en uygun yol olarak öne çıkmıştır. Çünkü nazmen anlatımda bir musiki ve bedîî zevk de bulunduğundan öğrencinin o derse yaklaşımı da daha ilgili ve istekli olmuştur.³⁶

Manzum eser geleneği Türk telif tarihinde o denli tabi ve yaygındır ki Yusuf Halis tarafından hicri 1266/1850'da, Fransızcanın revaç bulmaya başladığı bir dönemde

³⁶ A.g.m, s. 545

Miftah-ı Lisan ismi ile manzum Fransızca-Türkçe sözlük bile yazılmıştır.³⁷ Yine bu gelneğin sadece gayî ilimler sahasına has olmadığına örnek olarak tıp sahasındaki eserler gösterilebilir. *Tabiat-name*, *Manzum Eser-i Tibbi* ve *Tervihu'l-Ervah* 14. Yüzyılın ortalarında ilk örneği görülen manzum tıp eserlerindendir. Edebi endişelerden çok halkın mühim tıbbi bilgileri kolaylıkla ezberleyebilmesi gayesi ile nazmedilmiş bu telifler, umumiyetle tıp tahsili alan zevatın elinden çıkmıştır ki, içlerinden bazılarının hekimbaşılığa kadar yükseldiği bilinmektedir. Sonuncusunun 17. Yüzyılın sonunda yazıldığı tahmin edilen, Türk Edebiyatının baştan sona manzum tıp teliflerinin 15 kadar olduğu ifade edilmiştir.³⁸

Anadolunun İslamlaşma-Türkleşme süreciyle birlikte tercüme veya teljif yoluyla; fıkıh, kelim, tasavvuf, enbiya ve evliya kıssaları, tabakat ve menakıp kitapları, tevhid, münacat, na't, mi'raciye, esma-i hüsnâ, esma-i nebi, kırk-yüz ve bin hadis tercümeleri, siyer ve şemail, mevlid ve hilye, ahval-i kıyamet ve akaid, namaz ve oruç bahislerine dair küçük risaleler, menasikü'l-hac ve dini hikayeler gibi başlıklarda sayısız manzum eserler meydana getirilmiştir. Bu eserlerden bazıları mürettep divanlarda veya mesnevilerde yer alırken, bazıları da müstakil bir eser olarak tertip edilmiştir. Kolay okunmaları ve ezberlenmeleri düşüncesiyledir ki bu dini eserlerin birçoğu manzum olarak kaleme alınmıştır.³⁹

Manzum telif geleneğinin tesiri ve nüfuzu kesinlikle medrese gibi hususen ilmî teşekküllerde kalmamış, Türk milletinin her kesimi bu telif geleneğinden beslenmiştir. Bu tespitin en güzel örneklerinden birisi şüphesiz Türk Edebiyatının manzum ilk siyeri olma hususiyetini haiz Velî'nin *Sîretü'n-Nebî*⁴⁰sidir.

³⁷ Nurettin CEVİZ, Soner GÜNDÜZÖZ, "Osmanlı Medrese Kültüründe Manzum İlmi Eser Geleneğinin Güzel Bir Örneği: Lûgat-İ Yusuf", EKEV Akademi Dergisi, Yıl: 10 Sayı: 29 (Güz 2006), s. 212

³⁸ Münire Nurefşan KAPAL, "Klasik Türk Edebiyatında Manzum Tıp Eserleri", Ankara, 2014. Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu, 08-10 Mayıs 2014 Bildiriler Kitabı, s. 214

³⁹ Harun KIRKIL, "Türk Edebiyatında Manzum İlmiyal Ve Fıkıh Kitapları İle Son Devre Ait Manzum Bir İlmiyal: Manastırlı Mehmed Rıfat Bey Ve Manzum İlmiyalı", İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, Sayı: 7, (Nisan 2006), s. 437

⁴⁰ Bayram Özfirat, "Türk Edebiyatının Manzum İlk Siyeri: Velî'nin Sîretü'n-Nebî'si", Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, Sayı: 12, 2014.

Klâsik mesnevî geleneğine uyularak aruzun remel bahrinin “fâ’ilâtün fâ’ilâtün fâ’ilün” kalıbıyla yazılan ve kimi yerlerde de hezec bahrinin “mefâ’ilün mefâ’ilün fe’ûlün” kalıbına yer verilen⁴¹ *Siyer-i Nebî*; Türk edebiyatındaki manzum dinî destanların en büyüğü, en geniş, en zenginidir. Türk halkı arasında en çok okunan eserlerden biri olan *Siyer-i Nebî*’nin geceleri kahvelerde ve evlerde bir kişi tarafından makamla okunup birçok kimseler tarafından dinlenmesi yakın zamanlara kadar devam etmiştir.⁴²

Manzum eser telifinin ne denli geniş bir sahaya yayıldığına işaret etmek üzere şu konu başlıkları zikredilebilir: Ferâiz-nâmeler,⁴³ lügatlar,⁴⁴ hilye-i nebeviler,⁴⁵ esmaü'l-hüsnalar,⁴⁶ mi'rac-nameler,⁴⁷ menasik-i haclar,⁴⁸ fıkralar,⁴⁹ tıp eserleri,⁵⁰ sure

⁴¹ A.g.m, s. 124

⁴² A.g.m, s. 105

⁴³ Mehmet GÜLER, “Türk Edebiyatında Manzum Ferâiz-Nâmeler”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

⁴⁴ Necmettin YURTSEVEN, “Türk Edebiyatında Arapça-Türkçe Manzum Lügatlar Ve Sünbülzade Vehbi'nin Nuhbe'si”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003. / Perihan ÖLKER, *Manzum Sözlük Geleneği ve Mahmudiyye*, Konya: Palet Yayınları, 2015. / Nurettin CEVİZ-Soner GÜNDÜZÖZ, “Osmanlı Medrese Kültüründe Manzum İlmî Eser Geleneğinin Güzel Bir Örneği: Lügat-İ Yûsuf”, EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler -, Cilt: X, Sayı: 29, 2006, s. 211-230 / Zehra GÜMÜŞ, “Klasik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Şerhleri”, Türkoloji Araştırmaları Dergisi: II. Cilt, 4. Sayı, 2007, s. 423-431 / Kamil Ali GIYNAŞ, “Arapça-Farsça-Türkçe Manzum Bir Sözlük: Tuhfetü'l-İhvân ve Hediye-yi's-Sıbyân”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 8, Sayı: 41, Aralık 2015 / Selim TİRYAKİOL, “Dil Öğretimi Geleneğimizde Manzum Sözlükler (Tuhfe-İ Asım Örneği)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2013. / Neslihan GÖREN, “Bursalı Nakibzâde Ni'metî'nin “Tuhfe-i Ni'metî” Adlı Farsça-Türkçe Manzum Sözlüğü”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2016.

⁴⁵ Zülfikar GÜNGÖR, “Türk edebiyatında Türkçe manzum Hilye-i Nebeviler ve Nesimi Mehmed'in Gülistan-ı Şemâil'i”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000. / Mehtap ERDOĞAN, “Türk Edebiyatında Manzum Hilyeler”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011. / Mehmet ÖZDEMİR, “Türk Edebiyatında Manzum Hilye Türü Ve Neccarzâde Rızâ'nın Hilye-i Hâce Bahâüddîn Şâh-I Nakşibend'i”, Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 7/3, Summer 2012, ANKARA-TURKEY

⁴⁶ İbrahim ŞENER, “Türk Edebiyatında Manzum Esmâü'l-Hüsnalar”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1985.

⁴⁷ Metin AKAR, *Türk Edebiyatında Manzum Mi'rac-Nameler*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.

⁴⁸ Ahmet KARATAŞ, “Türk İslam Edebiyatında Manzum Menasik-i Haclar ve Nali Mehmed Efendiye'ye Atfedilen Menasik-i Hac”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.

⁴⁹ Fuat KÖPRÜLÜ, Ata ÇATIKKAŞ, *Manzum Nasreddin Hoca Fıkraları*, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1980.

⁵⁰ Hasan Ali YÜCEL, *Bir Türk Hekimi Ve Tıbbı Dair Manzum Bir Eseri*, İstanbul: Devlet Basımevi, 1380/1961. / Münire Nurefşan KAPAL, “Klasik Türk Edebiyatında Manzum Tıp Eserleri”, Uluslararası

isimlerine dair eserler,⁵¹ hadis usulleri,⁵² ilmihal kitapları,⁵³ siyerler,⁵⁴ rüya tabiri,⁵⁵ fetva kitapları,⁵⁶ kıraat kitapları,⁵⁷ tecvidler,⁵⁸ hilye türü eserler,⁵⁹ fıkıh kitapları,⁶⁰ sarf-nahiv kitapları,⁶¹ nasihat-nameler,⁶² tarih kitapları,⁶³ okçuluğa dair kitap,⁶⁴ roman,⁶⁵ mimari eserlere dair metinler,⁶⁶ tefsir sahasında yazılmış eserler,⁶⁷ harf sembolizmine

Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu, 08-10 Mayıs 2014 Bildiriler Kitabı, Ankara, 2014, s. 207-216

⁵¹ Ali AKPINAR, “Kur’ân Surelerinin İsimlerine Dair Yazılmış Mensûr ve Manzûm Eserler ve Manzûm Bir Örnek”, Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt: 13, sayı: 1, 2009, s. 5-18

⁵² Ali ÇELİK, “Bazı Manzum Hadis Usulleri ve Manzûmetü’l-Beykûniyye”, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 3, 1996, s. 237-247

⁵³ Harun KIRKIL, “Türk Edebiyatında Manzum İlmihal ve Fıkıh Kitapları ile Son Devre Ait Manzum Bir İlmihal: Manastırlı Mehmed Rıfat Bey ve Manzum İlmihali”, İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi, sayı: 7, 2006, s. 433-475

⁵⁴ Ali ÖZTÜRK, “Türk Edebiyatında Manzum Siyerler”, Hz. Muhammed Ve Evrensel Mesajı Sempozyumu, 20-22 Nisan 2007 [İslami İlimler Dergisi Yayınları], s. 213-216 / Bayram ÖZFIRAT, “Türk Edebiyatının Manzum İlk Siyeri: Velî’nin Sîretü’n-Nebî’si”, Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi-12, 2014, s. 93-134

⁵⁵ Mehtap ERDOĞAN, “Rüya Tabirine Dair Bir Manzume: Diyarbakırlı Azmî’nin Miiftâhu’l-Maânî’si”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, cilt: V, sayı: 21, 2012, s. 87-105

⁵⁶ Muhittin ELİAÇIK, “Şeyhülislam Hoca Sadeddîn Efendi ve Manzum Fetvâları”, Asos Journal: The Journal of Academic Social Science, cilt: I, sayı: 1, 2013, s. 276-285 / Muhittin ELİAÇIK, “Osmanlıda Manzum Fetva Geleneği”, Türkiyat Mecmuası, XXI / Güz. Cilt, 2011, s. 105-145

⁵⁷ Necattin HANAY, “Kıraât-ı Aşere”nin İmam, Râvî ve Tarîklerine Dair Manzum Bir Eser İncelemesi”, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 1, 2012, s. 261-287

⁵⁸ “Türk İslam Edebiyatı’da Manzum Tecvidler”, IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı -III (Edebiyat-Tarih) 14-17 Mayıs 2015, Kütahya, 2015, s. 81-100

⁵⁹ Mehmet ÖZDEMİR, “Türk Edebiyatında Manzum Hilye Türü ve Neccarzâde Rızâ’nın Hilye-i Hâce Behâüddîn Şâh-ı Nakşibend’i”, Türkoloji Araştırmaları Dergisi: cilt: VII, sayı: 3, 2012, s. 1973-1992

⁶⁰ Ahmet AYDIN, “Manzum Fıkıh Metinleri –I”, Usûl: İslam Araştırmaları, sayı: 26, 2016, s. 137-170 / Zahir SÜSLÜ, “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Arapça Fıkıh Kitaplarının Osmanlıca Manzum Tercümeleri”, Bütün Yönleriyle Osmanlı ve Mirası Uluslararası Sempozyumu Bildiri Kitabı, 26-27 Nisan Kırıkkale, 2016, s. 141-149

⁶¹ Tahirhan AYDIN, “Arapça’da Manzum Nahiv Geleneğinin Gramer Öğretimindeki Yeri ve Çoklu Zekâ Teorisi Açısından Değerlendirilmesi”, Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Dergisi, sayı: 16-17, 2012, s. 67-85 / Rıfat Resul SEVİNÇ, “Arapçada Manzum Gramerler, Özellikleri Ve Öğrenime Etkisi”, EKEV Akademi Dergisi, Yıl: 20, Sayı: 66, Bahar-2016.

⁶² Mahmut Kaplan, “Divan Edebiyatında Manzum Nasihat-Nâme Yazan Şairler ve Eserleri – I”, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, III. cilt, 3. sayı, 1992, s. 23-68

⁶³ Necdet ÖZTÜRK, *Selatin - Name (1299-1490)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008-09-15. / Aliye Deniz ŞAMER, “18. Yüzyıl Tarih Manzumelerinde Toplumsal Yaşam”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012. / Mustafa TOPAK, “Ahî Dâ’î ve Türkçe Manzum Eseri: Fütüvvetnâme-İ Tarsûsî”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016 / Feridun M. EMECEN, *Osmanlı Tarihçiliğinin Başlangıcı: İlk Manzum Tarihler*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2017.

⁶⁴ Abdullah Bulut, “Rasih’in Okçulukla İlgili Bir Manzumesi”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, sayı: 17, 2001, s. 95-104

⁶⁵ *Dağların havası*: manzum roman. -- İstanbul: Marifet Matbaası, 1341. 32 s. (Akbaba neşriyatı; 1)

⁶⁶ Aydın SAYILI, *Edirne Selimiye Camii Hakkında Bir Manzume*, Ankara: 1971. İran Şehinşahlığı’nın 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan.

⁶⁷ Ahmet SEVGİ, “Okçu-Zade’nin Manzum Kırkayet Tercümesi”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Yıl: 1, Sayı: 1, Kasım-1994.

dair eserler,⁶⁸ akaid eserleri,⁶⁹ edebi tenkit metinleri,⁷⁰ tercümeler,⁷¹ mirac-nameler,⁷² sergüzeşt-nameler,⁷³ tevbe-nameler,⁷⁴ tiyatro,⁷⁵ yüz hadisler,⁷⁶ durub-i emsal,⁷⁷ musiki⁷⁸.

Bütün bu izahlara bakarak diyebiliriz ki, İslam dünyasında manzum telif geleneği bütün bilgi sahalarını ihata eden gayet köklü bir tarihe sahiptir.

⁶⁸ Melike GÖKCAN TÜRKDOĞAN, “Klasik Türk Edebiyatında Harf Sembolizmine Bir Örnek: “Sırr-ı Nokta” *Manzumesi*”, Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 10/4 Winter 2015, p. 517-536

⁶⁹ Serap EKŞİOĞLU, “Kadı Hüseyin Ispartavî Manzûme-İ Akâid”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012 / İbrahim Hakkı, *Manzum Akaid*, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1326 / Ali İhsan Akçay, “Türk Edebiyatında Manzûm Akâidnâmeler”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

⁷⁰ Mehmet Gökhan TUNA, “Yeni Türk Edebiyatında Manzum Edebi Eleştiri Metinleri Üzerine Bir İnceleme”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

⁷¹ Emrullah YAKUT, “Feridi’nin Manzum Hafız Divanı Tercümesi”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

⁷² Metin Akar, *Türk Edebiyatında Manzum Mirac-Nameler*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1987.

⁷³ Halûk GÖKALP, “Eski Türk Edebiyatında Manzum Sergüzeşt-Nâmeler”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

⁷⁴ İbrahim Halil TUĞLUK, “Klasik Türk Şürinde Manzum Tevbe-Nameler”, EKEV Akademi Dergisi, Yıl: 13 Sayı: 38, Kış-2009.

⁷⁵ Gürkan YAVAŞ, “Meşrûtiyet Devri Türk Edebiyatında Manzûm Tiyatro”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

⁷⁶ Nihat ÖZTOPRAK, “Klasik Türk Edebiyatında Manzum Yüz Hadisler”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 1993.

⁷⁷ Şair Hıfzı, *Manzume-i Durub-i Emsal*, Tab’hane-i Amire, 1262.

⁷⁸ Mardini Cemalüddin Abdullah, Ebu Muhammed, *Urcuze fi’l-Musiki*, -- [y.y.] : Yazma, [t.y.] 58-60 vr.

II. MANZUM MANTIK ESERLERİ TELİF GELENEĞİ

İslam telif tarihinde manzum eserlerin ne denli köklü, yaygın bir geçmişi olduğu kısa bir araştırma ile görülebilir. Lakin bu köklü gelenek içerisinde mantık eserlerinin tuttuğu yeri fark etmek pek kolay olmayacaktır. Zira manzum mantık eserleri üzerine yapılmış kuşatıcı çalışmalara sahip değiliz.

Manzum mantık eserleri hakkında bazı telifler var ise de bunlar daha çok belli eserler etrafında yapılmış, bütünü ihata etmekten uzak çalışmalardır. Halbuki manzum mantık eserlerinden bahsettiğimizde birbirine bağlı birçok teliften; şerhleri, haşiyeleri ve diğer unsurları ile mümbit bir külliyattan bahsediyoruz. Maalesef bizim bu geleneğe dair malumatlarımız hem noksan hem de tashihe muhtaçtır.

Biz bu çalışmamızda “manzum mantık telifi geleneği”ni mesele edindik ve bu geleneğe ait bazı malumatların tasnifine, tashihine gayret ettik. Konunun kendine has zorlukları sebebi ile çalışmamızda sadece bazı manzumelere ve bunlara dair yazılmış eserlere değinebildik. Bu telifler şunlardır:

1. Urcuze fi'l-Mantık

İbn Sina'nın bu manzumesinin isimlendirilmesindeki "Urcuze" kavramı "receze" kökünden türemiş olup, recez vezninde şiir söylemek, gök gürlemesi, bulutların ağır ağır hareket etmesi, kötülük ve günah, şeytan vesvesesi, putlara tapma, pislik, necis, azap ve ceza, şirk, anlamlarına gelir. Bir nazım şekli olarak ise "recez", Arap şiirinde altı defa "müstefilatün" kalıbının kullanıldığı bir aruz veznidir.⁷⁹

Arapların deve üstünde yolculuk yaparken, pazarlarda, iş hayatında, develeri sevkederken (deveci ezgisi, çoban ezgileri), çocukları sevip oynatırken, kuyulardan su çekerken terennüm ettikleri şiirlerde recez kullanılmıştır. En eski nazım şekillerinden olan "recez", hicri I. (miladi VII.) yüzyıldan itibaren gittikçe rağbet görmeye başlamış ve Abbasiler döneminin başlarından itibaren hikaye, fıkra, tasvir ve bilhassa öğretici eserlere tahsis edilmiştir. Bununla beraber "urcuze" başta "mesnevi" olmak üzere yeni

⁷⁹ İbrahim ÖZKILIÇ, “İbn Sina'nın *el-Urcuze fi'l-Mantık* Risalesi”, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi-32 (2007/1), s. 127

nazım şekillerinin doğmasına da zemin hazırlamıştır. Daha sonraları recez klasik medrese sistemlerinde yaygın olarak kullanılmaya başlamıştır.⁸⁰ İbn Sina'da recezi sıklıkla kullanan müelliflerdendir.

İbn Sina'nın mantığın yanında diğer sahalarda da manzum telifleri vardır. *Manzume fi't-Tıb* veya *Elfiye*, dört mevsimde sağlığın korunmasından bahseden *Tedbirü's-Sıhha fi Fusuli'l-Erbaa*, *el-Kanun fi't-Tıbb*'ın bir özeti olan *Urcuze* İbn Sina'nın bu alandaki eserlerindendir. Manzum teliflerinin sebebini İbn Sina *el-Urcuze fi'l-Mantık*'ın girişinde vurgular, bu şekildeki şiirleştirmelerin amacı bir taraftan özet bir bilgi oluştururken diğer yandan da kolayca ezberlenmesini ve talebenin rahatça yararlanmasını sağlamaktır.⁸¹

el-Urcuze fi'l-Mantık eseri, tabakat kitapları ve diğer kaynaklarda; *el-Urcuze fi'l-Mantık*; *el-Kasidetü'l-Musarra'a*, *el-Mantıku bi's-Şi'r*, *el-Urcuze fi'l-Mantık*, *el-Urcuzetu'l-Mevsumetu Mizanu'n-Nazar fi'l-Mantık*, *el-Kasidatü'l-Müzdavica fi'l-Mantık*, *Manzume fi'l-mantık*, *Müzdevice* isimleriyle zikredilmektedir.⁸²

Bahse konu urcuzenin telif tarihine dair kesinlik yoktur. Ancak İbn Sina *Uyunu'l-Hikme* veya *el-Mucezü's-Sağî'r fi'l-Mantık*'ta "tasavvurat" ve "tasdikat" ayrımı yapmazken *el-Urcuze*'de "tasavvurat" ve "tasdikat" ayrımına yer verir. Bu durum *Uyunu'l-Hikme*'nin onun ilk eserlerinden olması, *el-Urcuze*'nin ise daha sonra yazılmış olması ihtimalini kuvvetlendirmektedir.⁸³

İbn Sina'nın *el-Urcuze*'yi babasının vefatından sonra, devletteki görevinden ayrılarak Gürgeç (Kerkanc)'e gittiği zaman yazmış olması ihtimali yüksektir. Babası vefat ettiğinde onun yirmi iki yaşlarında olduğu ifade edilmektedir. İbn Ebi Usaybia *Uyunu'l-enba*'da, onun *el-Urcuze*'yi Reis Ebi'l-Hasan Sehl Muhammed bin Sühli için Kerkanc (Gürgeç)'te yazıldığını söyler. Netice olarak eser babasının vefatından sonraki ileri bir dönemde yazılmış olmalıdır.⁸⁴

⁸⁰ A.g.m, s. 128

⁸¹ A.g.m, a.y.

⁸² A.g.m, a.y.

⁸³ A.g.m, s. 130

⁸⁴ A.g.m, s. 131

İbn Sina *el-Urcuze*'de ele aldığı mantık meselelerini; kavramlar mantığı (Tasavvurat) ve hükümler mantığı (Tasdikat) olarak iki başlığa böldükten sonra *İsâgûcî*'deki beş külliye (Külliyat-ı Hamse) müzakere eder ve geleneksel tarzda önermelerin (Kaziyye) tasnifine geçer. İlim iki safhada oluşur; önce tasavvur edilir, sonra diğer kavramlara bağlanarak tasdik yapılır. Tasdikler de birbirine bağlanarak delili meydana getirirler. Ona göre burhan, kesin sonuçlar veren kati öncüllerden mürekkep bir ispat şeklidir.⁸⁵

Eserin başlangıcında hamd ve senadan sonra nefsin bilme yeteneğinden, her şeyi tasavvur etmeye yetkin olarak yaratıldığından, ancak bilgiye ulaşmada saf aklın yeterli olmadığı ve ilahi teyidin gerekli olduğundan bahsedilir. İnsanın gerçek bilgiye ulaşması apaçık (bedihi) olana ulaşmadaki kadar kolay olmayıp mutlaka hataya düşmekten koruyan bir aletin bulunması şarttır. Bu alet ise mantık ilminden başka bir şey değildir.⁸⁶

İbn Sina giriş bölümünde sözcükleri ele alır, "tikel"- "tümel" sözcükler ile "kalıcı ve geçici yüklem"lerden söz eder. Daha sonra "cins, tür, fasıl, hasa ve araz"ın tanımlarını yapar ve bunları örneklendirir. "On yüklem" (kategoriler) başlığı altında ise bu on yüklem tanımı yapar ve örnekleriyle birlikte konuyu özetler.⁸⁷

İbn Sina "Önermeler" ile ilgili olarak "önermenin doğrulanabilir ve yanlışlanabilir bildirimler" olduğunu, bunun haricinde bildirim ifade etmeyen ve doğrulanıp yanlışlanamayan sözlerin bu konuya dahil olamayacağını söyler. Önermeleri yüklemli ve şartlı önermeler olmak üzere iki kısma ayırdıktan sonra şartlı önermeleri de "bitişik şartlı ve ayrışık şartlı" olmak üzere ikiye ayırır. Önermelerin parçalarını anlattıktan sonra onları nitelik ve nicelik bakımından kısımlara ayırır. Modalite (kip) bakımından önermeleri; "Vacip (sürekli zorunlu), Mümkün (olası) ve Müstahil (olanaksız)" olmak üzere üç kısma ayırır.⁸⁸

⁸⁵ İbrahim ÖZKILIÇ, "İbn Sina'nın *el-Urcuze Fi'l-Mantık* Adlı Eserinin Tanıtımı", Araştıran Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi, Cilt 1-II, Bışkek 2006, s. 283

⁸⁶ A.g.m, s. 284

⁸⁷ A.g.m, s. 285

⁸⁸ A.g.m, a.y.

"Çelişki"(Tezat) konusunda ise İbn Sina, iki sözün parça, sözcük, anlam, zaman, fiil, güç, mekan ve izafet bakımından eşit olmadıkça çelişkinin gerçekleşmeyeceğini söyler. Daha sonra "döndürme" (Aks) konusuna kısaca değinerek "kıyas"a geçer. İbn Sina kıyası "iktiranlı ve seçmeli kıyas" olmak üzere iki kısma ayırır. Büyük terim (hadd-i ekber), küçük terim (hadd-i aşgar) ve orta terimi (hadd-i evsat) tanımlanarak örneklendirilir. Kıyasın dördüncü şeklini ise ele almaz. Kıyasla ilgili genel, kıyasın şekilleri ile ilgili ise özel şartları ve "seçmeli kıyas"ın tanım, örnek ve işlemlerini örnekleriyle açıklayarak kıyas konusunu bitirir.⁸⁹

İbn Sina, bilinmeyene ulaşmak için oluşturulan kıyasların ilkelerini sayarken "duyusal öncüller (mahsusat), vehme dayanan öncüller (mevhumat), yaygın öncüller (meşhurat), kabul edilen öncüller (makbulat), akli öncüller (evveliyat), aldatıcı öncüller (muğaletat) ve hayal ettirici öncüller (muhayyelat)" olmak üzere toplam yedi öncül ve bunların çeşitlerinden bahseder. "Bilimsel bilgi"yi (Burhan) İbn Sina ikiye ayırır; varlık burhanı (Burhan-ı İnni) ve nedensellik bilgisi (Burhan-ı Limmi). İbn Sina'ya göre bildiklerimizin bir kısmı doğuştan, bir kısmı ise duyular vasıtasıyla kazanılanlardır. "Yakînî bilgi"nin öncülleri daima doğru ve zaruri olan öncüllerdir.⁹⁰

İbn Sina'ya göre dört çeşit soru vardır, "var mıdır, nedir, niçin ve hangisi". Birincisi bir şeyin varlığını, ikincisi ne olduğunu ve adının anlamını, üçüncüsü gayesini, dördüncüsü ise ayrımını araştırır. Yaygın (meşhurat) ve kabul edilen önermeler (makbulat) cedelin, araştırılmayan yaygın önermeler hatabe ve iknanın, yanıltıcı önermeler safsatanın, hayal ettirici önermeler ise şiirin konusudur. İbn Sina *el-Mucez'üs-Sağir*'de olduğu gibi *el-Urcuze fi 'l-Mantık*'ta da "tanım" konusunu kitabın sonuna tehir etmiştir. Böylece İbn Sina başladığı gibi *el-Urcuze fi 'l-Mantık*'ı yine Allah'a hamd ile bitirir.⁹¹

el-Urcuze fi 'l-Mantık'ın yazmaları şu kütüphanelerde bulunabilir:⁹²

⁸⁹ A.g.m, a.y.

⁹⁰ A.g.m, a.y.

⁹¹ A.g.m, a.y.

⁹² ÖZKILIÇ, "İbn Sina'nın *el-Urcuze fi 'l-Mantık* Risalesi", s. 128

a- İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi: Yazma eserler bölümü, 4755 nurnarada kayıtlı, küçük boy ve 10x15 ebatındaki nüsha elimizde mevcut olan yazmaların en eskisi olma özelliğine sahiptir. Eser İbn Sina'nın diğer risaleleri ile birlikte iki kapak arasında toplanmıştır.

b- Süleymaniye Kütüphanesi: Hamidiye Bölümü, 1448 nurnarada kayıtlı nüsha, 15,5x28 ebadında, ta'lik yazılı, 9 varaktır (18 sayfa) ve her sayfada 19 satır (beyit) mevcuttur. Mikrofilm arşivi no: 205. Nüshanın beraberinde İbn Sina'ya ait diğer başka risaleler de bulunmaktadır. "*el-Urcuze*" burada 296 beyitten müteşekkildir.

c- Süleymaniye Kütüphanesi: 708/104 nurnarada kayıtlı, 927 h. tarihli, 21,5x29,5 ebatında, ta'lik yazı ile yazılmış nüsha, 5 varaktır (10 sayfa) ve her sayfada 38 satır (beyit) bulunmaktadır. Toplam 283 beyittir. Nüshanın kenarlarında Ali b. El-Maliki el-Ezheri el-İzzi'ye ait ve kendi el yazısı ile yazdığı manzum bir şerh yer almaktadır. Ancak söz konusu şerh eserin tamamını kapsamamaktadır. Eser İbn Sina ve başka müelliflere ait risaleler ile birlikte iki kapak arasında toplanmıştır.

d- Süleymaniye Kütüphanesi: Ayasofya Bölümü, 4829 nurnarada kayıtlı, nesih yazılı, 29x19,5 ebatındaki nüsha 3 varaktır, her sayfada 35 satır vardır. Satırlarında iki beyit olup, her sayfada da 70 beyit mevcuttur. Eserin başlığı ise; "*Resail'ü İbn Sina fi'l-Mantık ve Ğayrihi Erba'ine Risale*"dir. "*el-Urcuze*", kitabın içerisinde 136-138'inci varaklar arasında yer almakta olup, toplam 293 beyittir. İbn Sina'ya ait felsefe ve mantıkla ilgili risalelerle birlikte iki kapak arasında toplanmıştır.

e- Nuruosmaniye Kütüphanesi: 4894/125 nurnarada kayıtlı, 27,5x42 ebatında, 4 varak, nesih yazı ile yazılmış nüshanın her sayfasında 37 satır ve 74 beyit mevcut olup, "*el-Urcuze*" burada 569-572. sayfaları kapsamaktadır. İbn Sina'ya ait felsefe ve mantıkla ilgili risalelerle birlikte iki kapak arasında toplanmıştır.

f- Süleymaniye Kütüphanesi: Carullah Bölümü, 1450 nurnarada kayıtlı, 9 sayfadan oluşan, nesih yazı ile yazılmış nüshanın adı; *Müzdevice* olarak geçmektedir .

g- Beyazıt Devlet Kütüphanesi: 106893/2 numarada yer alan ve 1312 h. tarihli Delhi baskısı ise; bir yazmanın matbaaca tıpkıbasım yapılmış şeklidir. Farabi'ye ait iki

adet risale (*Uyunu'l-mesail, Ma yenbeği en yetekaddeme el-felsefe*) ile beraber iki kapak arasına alınmıştır. *el-Urcuze* burada 18 varak (36 sayfa) yer tutmaktadır.

el-Urcuze fi'l-Mantık üzerine sınırlı sayıda da olsa yapılmış çalışmalar mevcuttur. Yazmalardan bazıları üzerinde de kısa notlar mahiyetinde açıklamalara yer verilmiştir.⁹³

a. Süleymaniye Kütüphanesi: 708/104 nurnarada kayıtlı yazma üzerinde şiir şeklinde yer alan bu şerh çalışmasının başlangıcında şerhi yapanın Ali bin Ali el-Maliki el-Ezheri el-İzzi olduğu ifade edilmektedir. Ancak bu şerh çalışması eserin tamamını kapsamamaktadır.

b. İsmet Parmaksızoğlu'nun çalışması: Prof. Dr. İsmet Parmaksızoğlu tarafından, Milli Kültür dergisinde *el-Urcuze fi'l-Mantık*'ı tanıtıcı mahiyette bir makale yayımlanmış ve eserin bazı bölümlerinden kısa kısa çevirilere yer verilmiştir.

c. 1998'de İbrahim Özkılıç tarafından Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Yüksek Lisans tezi olarak hazırlanan, *İbn Sina ve el-Urcuze fi'l-Mantık* başlıklı çalışma eserin tenkildi neşri ve Türkçe tercümesini ihtiva etmektedir.

Eserle ilgili baskı çalışmalarına gelince;⁹⁴

a. *el-Urcuze fi'l-Mantık*, 1312 (h) tarihli olarak Delhi, Şemsü'l-Metali' matbaasında, Farabi'nin *Uyunu'l-Mesail* ve *Ma Yenbeği en Yetekaddeme el-Felsefe*' si ile birlikte basılmıştır. Bu baskının beraberinde birde kısa şerh yer almaktadır. Bu baskı, bir el yazmasının tıpkıbasımından ibaret olup, şerhler kenarlara yazılmıştır. Bu şerhlerde İbn Sina'nın *Kitabu'n-Necat* ve *el-Şifa*'sından yararlanılmıştır. Kitabın başındaki Farsça ibarede eserin Ebu Said Muhammed İkbali'd-Din'in emri ile basıldığı ifade edilmektedir.

⁹³ A.g.m, s. 130

⁹⁴ A.g.m, a.y.

b. 1910 Kahire, el-Matbaatü'l-Müeyyed'de, el-Mektebetü's-Selefiyye tarafından *Mantıku'l-Meşrikiyyin* ile birlikte yapılmış baskıdır.

c. Bonn 1836 baskısı, Augustus Schmulders tarafından yapılmış olup *Kaside Musarra'a fî İlmi'l-Mantık* başlıklıdır.

2. Es-Süllemü'l-Münevrak Manzûmesi

es-Süllemü'l-Münevrak fî İlmi'l-Mantık; Bahr-i Recez'den 144 beyit ile mantık ve hikmet ilminin kısa tanımlamalarla özetlendiği bir manzûmedir. Cezâyir ulemasından olan Abdurrahman el-Ahdarî (ö. 983/1575-76) Hicrî 941 (1533-34) senesi Muharrem ayının başlarında, henüz yirmili yaşlarda iken bu manzûmeyi yazmış, aynı senenin kış aylarında, *Süllem*'in 144 beytinin şerhini tamamlamıştır.⁹⁵

Ahdarî'nin yazmış olduğu mezkûr manzumenin, XIII. Yüzyılın büyük mantıkçısı Esîrüddin el-Ebherî'nin sahasında oldukça meşhur *Îsâgûcî*'sine muadil olduğu zikredilmiştir. *Îsâgûcî*'nin manzum şekli olarak telakki edilen *Süllemü'l-Münevrak*, yaygın bir şöhrete sahiptir ve Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. Bu bağlamda, Ahdarî'nin bu kasîdesi aynı zamanda mantığın klasikleşmiş bir eseridir.⁹⁶

es-Süllemü'l-Münevrak manzûmesi 144 beyitten müteşekkildir ve üç bölümdür: (1) Mukaddime (Mantığa Giriş), (2) Hâdis İlmin Türleri (tasavvur-tasdik'in makâsıd ve mebâdii'ne ait mevzular) ve (3) Hâtıme ("Burhanda Hata/Muğalata" konusu ile birlikte bitiriş). Eser, Önsöz (Mukaddime) ve bitiriş (Hâtıme) dâhil toplam on yedi başlık (fasıl) ihtiva etmektedir. *Süllem*'deki konuların başlıkları şu şekildedir:⁹⁷

- (Fasıl) Mukaddime: Mantığa Giriş (Başlama-Başlanılan) (1-14. Beyitler)

o I. Mukaddime: Hamdele-Salvele (Başlama'ya Ait Meseleler) (1-8. Beyitler)

⁹⁵ Osman KURT, "Abdurrahman Ebû Zeyd El-Ahdarî Hayatı Eserleri Ve Mantık Manzûmesi: *Es-Süllemü'l-Münevrak Fî İlmi'l-Mantık*", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017, s. 67

⁹⁶ A.g.t, s. 68

⁹⁷ A.g.t, s. 85

- o II.Mukaddime: Mantık (Başlangıca Ait Meseleler) (9-14. Beyitler)
- o Fasıl: Mantıkla Meşguliyetin Cevazı (15-18. Beyitler)
 - Birinci Konu: Tasavvurat'ın Mebâdii
- o I.Fasıl: Hâdis İlmin Türleri (19-23. Beyitler)
- o II.Fasıl: Lafzî-Vad'î Delâletin Türleri (24-25. Beyitler)
- o III.Fasıl: Lafız Bahisleri (26-32. Beyitler)
- o IV.Fasıl: Lafızların Manalara Nisbeti (33-36. Beyitler)
- o V.Fasıl: Kül - Küllî/Tümel - Cüz - Cüz'î/Tikel Beyanı (37-39. Beyitler)
 - İkinci Konu: Tasavvurat'ın Makâsıdı
- o I.Fasıl: Muarriât/Târifler (40-49. Beyitler)
 - Üçüncü Konu: Tasdîkat'ın Mebâdii
- o I.Fasıl (Bâb): Önergeler ve Hükümleri (50-62. Beyitler)
- o II.Fasıl: Çelişki (Tenâkuz) (63-67. Beyitler)
- o III.Fasıl: Düz Döndürme (Aksü'l-Müstevî) (68-72. Beyitler)
 - Dördüncü Konu: Tasdîkat'ın Makâsıdı
- o I.Fasıl (Bâb): Kıyas (73-81. Beyitler)
- o II.Fasıl: (İktirânî) Kıyas'ın Şekilleri (82-99. Beyitler)
- o III.Fasıl: Kıyâs-ı İstisnâî (100-106. Beyitler)
- o IV.Fasıl: Kıyasa İlhak Edilenler (107-114. Beyitler)
- o V.Hüccet/Delil'in Kısımları (115-121. Beyitler)

- Hâtîme (122-144. Beyitler)

o I.Birinci Hâtîme: Burhanda Hata (Muğalata) (122-127. Beyitler)

o II.İkinci Hâtîme: Hamd-Salât Ve Selâm (Bitiriş) (128-144. Beyitler)

Bu on yedi başlığın tamamı özet olarak mantığın tüm konuları hakkında bilgiler sunar. Mukaddime ve Hâtîme sadece önsöz (başlama) ve bitiriş değil, aynı zamanda aktarılmak istenen mantık ilmine ait giriş konularını ve nihaî meseleleri ihtiva eden başlı başına mantığın birer konusudur. Toplam 17 başlığın 2'si girişte, 14'ü gelişmede, 1'i de sonuç bölümündedir. Gelişme bölümünün 14 başlığından 6'sı tasdikatta, 8'i tasavvurattadır. Tasdikatin 6 başlığından; 5'i mebâdiinde, 1'i makâsıdır. Tasavvuratın 8 başlığından; 3'ü mebâdiinde, 5'i makâsıdır. Tek başlık olan "Hâtîme", içerisinde mantık konusu olarak "Burhanda Hata" yani yanılma-yanılma (muğalata) konusunu da işlemektedir.⁹⁸

Bu meşhur eser üzerine Arapça, Türkçe ve Fransızca şerhler ve haşiyeler yazılmıştır. Öncelikle Ahdarî *Süllem*'i bizzat şerh etmiştir, şerhin adı: *Şerhu's-Süllemi'l-Münevrak fî İlmi'l-Mantık* şeklindedir. Ahdarî şerhini 941 senesinin kış günlerinde zor şartlar altında hızlıca telif ettiğini gerekçe göstererek kıyasın şekillerini anlatırken, şeklin kısımlarından sadece netice verenlere örnek getirdiğini beyan etmiş, akîm kıyaslar için örnek sunmaya vakit bulamadığını ifade ederek okuyucuyu bu hususta bilgi içeren eserlere yönlendirmiştir.⁹⁹

Ahdarî *Süllem* manzûmesini şerh etme sebebini şöyle izah eder; "*es-Süllem*'l-Münevrak fî İlmi'l-Mantık diye isimlendirdiğim urcuzeyi, mantığı sanatlaştıranın (ilk tedvin edenin yani Aristoteles'in) maksatlarını kuşatıcı ve de -Allah'a hamd olsun- mantık ilmi için de yeterli gelecek bir biçimde yazıp tamamlayınca, talebelerden bazı kardeşler –Allah onları şereflendirsin – benden, *Süllem*'in manzum lafızlarındaki örtük (dürülmüş) manaları açacak, îcaz olarak kısaltılmış ifadeleri kuvvetlendirecek bir şerh yazmamı defalarca kez istediler. Ben de, Allah Teâlâ'dan Tahkîk'in açık yollarına

⁹⁸ A.g.t, s. 86

⁹⁹ A.g.t, s. 70

güzelce iletmesini talep ettiğim halde, onların bu isteklerine olumlu cevap verdim. Her ne kadar kendimi bu işe layık göremesem de, onların iştihakları, beni bu işe sevk etti, zaten ben de bu şerhi kendimden üstün olanlara değil, bilakis emsallerime; ilme yeni başlayanlara sunmaktayım. Ey kardeşim, bana itiraz etmeyip, beni mazur görmek hususunda sana Allah'ı hatırlatırım, çünkü mü'min, mü'min kardeşinin özrünü kabul eder.”¹⁰⁰

Süllem üzerine yazılmış diğer şerh ve haşiyeler hakkında şu kayıtları zikretmek mümkündür:

Arapça olanları; Kaddûra Şerhi, Melevî (Müceyrî) Şerhi, Demenhûrî Şerhi, Muaskerî Şerhi, Kuveysinî Şerhi, Cündî Şerhi, Şankîî Şerhi, Fûde Şerhi. Sabbân Haşiyesi (Melevî Şerhi'ne), Kussârâ Haşiyesi, Bâcûrî Hâşiyesi (Enbâbî Takrîri ile), Said Nursî Hâşiyesi (Abdalmecid Ta'îlîki ile). Hafâcî Takrîri (Sabbân Haşiyesi'ne), Enbâbî Takrîri (Bâcûrî Hâşiyesi'ne), Derevî Takrîrleri (Kuveysinî Şerhi'ne). Lamfî Tararı (Kaddûra Şerhi'ne).¹⁰¹

Türkçe çalışmalar; *Süllem*'in bildiğimiz iki Türkçe şerhi vardır, bunlardan ilki çalışmamıza konu olan Mahmud Nedim'in şerhi ki ismi, *es-Senedü'l-Muhkem fî Tercemeti's-Süllem*'dir (Metin Tercümesi ile). Diğeri ise Rifat Efendi'nin Şerhi olup ismi, “*Vesiletü'l-İkan ve Mantık Tercümesi*”dir (Metin Tercümesi ile).¹⁰²

Fransızca bir eser; *Süllem*'in bir de Fransızca şerhi vardır. Metnin Fransızca tercümesini, Fransız Müsteşrik Jean Dominique (Dominic) Luciani (1851-1932) “*Le Soullam*” adıyla 1921'de neşretmiş, sonra onun şerh ve tahkikini yapmıştır.¹⁰³

3. Kitabı Tuhfeti'l-Muhakkik bi-Şerhi Nizâmi'l-Mantık

Eserin yazarı Allame es-Seyyid Ebî Bekr Abdurrahman b. Şihabuddin el-Alevî el-Hüseynî (ö. 1923)'dir. Kahire'deki meşhur Menar matbaasında hicri 1330 senesinde neşredilen kitap, mantık konularını muhtevi *Nizâmu'l-Mantık* isimli bir

¹⁰⁰ A.g.t, s. 71

¹⁰¹ A.g.t, s. 71

¹⁰² A.g.t, s. 82

¹⁰³ A.g.t, s. 84

manzumeden ve bu manzumeye yine aynı müellif tarafından yazılmış şerhten müteşekkildir.

Müellif eserin başında telifi ile alakalı olarak; genişlik ve darlık arasında orta bir yol tutarak, *Nizâmu'l-Mantık* isimli eserini şerh ettiğini; *Tuhfetu'l-Muhakkik bi-Şerhi Nizâmi'l-Mantık* ismini verdiği bu şerhte, mühim misallere yer vererek anlaşılması zor kısımları izah ettiğini ve de bazı lüzumlu ilavelerde bulunduğunu belirtmektedir.

261 sayfalık bu eserin manzum kısmı, hamdele ve salvele beyitlerinden sonra mantık bahislerine

وبعد فالمنطق معيار العلوم تجلى به عن نير الفكر الغيوم

beytiye başlar ve yine hamdele ve salvele ile hitama erer.

Eserin konu başlıklarından bazıları şu şekildedir;

- Kitaba Giriş
- Mukaddime ve Fennin İstılahlarının Beyanı
- Lafzi-Vaz'ı Delalet
- Mürekkeb, Müfred ve Kısımları
- Cüzi, Külli ve Kısımları
- Beş Külli
- Külliler Arasındaki Dört Nisbet
- Takvim ve Taksim
- Muarrifat
- Kaziyeler; Hükümleri ve Alakaları

- İlimlerin Muteber Kazyeleri
- Dört Mahsuratın Tahkiki Faslı
- Udul ve Tahsil Faslı
- Müveccihat Kazyeler
- Şartlı Kazyeler Faslı
- Faslı (Menat-ı Sıdk'ş-Şartıyye ve Kızbuha)
- Faslı (el-Hasr ve'l-İhmal)
- Şartıyyatın Terkibi Faslı
- Tenakuz
- el-Aksu'l-Müstevi
- el-Aksu'n-Nakiz
- Telazimu'ş-Şartıyyat
- el-Kıyas
- Faslı (Şeraiti'l-İntac ...)
- Şartlı İktirani Kıyas
- Kıyas-ı İstisnai
- Mürekkebi Kıyas
- Kıyasu'l-Hulf
- el-İstikra
- et-Temsil

- Kıyasın Maddeleri

- Hatime

4. Et-Tayyibiyye fî İlmi'l-Mantık Me'a Tevşîh ve Turra

Eserin kapağındaki ibarede manzume, Ebu Muhammed Abduselam b. et-Tayyib b. Muhammed el-Kadiri el-Haseni el-Fasi (ö. 1187/1773)'ye nisbet edilmiştir. “Tevşîh ve turre ile beraber” ibaresinden sonra ise “Eş-Şeyh Muhammed Said bin Muhammed bin Bedi eş-Şinkiti, (d. 1379/1958) Müderris bi-Mahzarati'n-Nebbağıyye-Moritanya, Üstad-ı usul-u fıkıh bi-Camiat-i Şinkit li-Asriyye” kaydı mevcuttur.

Takdim yazısı 5 zilhicce 1435 (2014) tarihine kayıtlı kitap; Abdusselam bin Tayyib el-Kadiri'nin *Tayyibiyye* isimli manzum mantık eserini ihtiva eden, bu eser üzerine yazılmış şerh mahiyetindeki çalışmadır. Bu çalışmada müellif olarak zikredilen Muhammed Said, Arapça olan mezkûr manzumeyi hem lisan cihetinden hem de mantık ilmi zaviyesinden izah etmeye gayret etmiştir.

Tayyibiyye ismi ile neşredilen bu Arapça manzumede müellif eserinin, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yûsuf b. Ömer b. Şuayb es-Senûsî el-Hasenî (ö. 895/1490)'nin *Muhtasaru'l-Mantık*'ını ihtiva ettiğini hamdele ve salvele beyitlerinden sonra zikredilen şu ibare ile ifade eder:

هَذَا وَ ان القصد نظم مختصر يحوى من المنطق ما فى المختصر

مختصر الشيخ السنوسى الامام من كل ما ذكر فيه من مرام

150 sahifelik şerhte şarihin eserin son kısmında ifade ettiğine göre, kitabın girişindeki hitap kısmında bulunan 7 beyit ile hatimedeki 6 beyit haricinde manzume 246 beyitten müteşekkil iken ziyadeler ile birlikte bu sayı 400 civarına balığ olmuş.

Şerhin fihristinde manzume ile alakalı şu başlıklar zikredilmiştir:

- Hutbetu'l-Kitab
- Mukaddime
- Mebadii't-Tarifat
- Muarrifat
- Kaziyeler; Kısımları ve Hükümleri
- Esvaru'l-Kazaya ve Keyfiyatuha
- Tenakuzu'l-Kazaya
- Kaziyelerin Akisleri
- Kaziyelerin Levazımı
- Kıyas
- Fasl
- el-İstisna
- Kıyasa Dahil Olanlar
- Kıyasın Unsurları

5. [Bahşî Hicâbî], *Manzûme fî Beyâni Eşkâli'l-Mantık*, Amasya İl Halk Kütüphanesi, nr. 1190, vr. 165b-166b.

Kütüphane kayıtlarında *Manzûme fî Beyâni Eşkâli'l-Mantık* şeklinde kaydedilen bu kısa manzum mantık metninde herhangi bir üst başlık ve yazar ismi bulunmamaktadır. Ancak, aşağıda tanıtılacak olan şerhlerinde yazarının ismi Bahşî Hicâbî olarak zikredilmektedir. “Bahşî” tabirinin şairlere atfen kullanıldığını

düşünürsek “Hicabi” müellifin mahlası olmuş olacaktır. 34 beyitten müteşekkil olarak ve Türkçe nazmedilmiş bu eser;

-fasl-u fi beyan-i şerait-i şekli'l-evvel min ciheti kevnihî müvecciheti ve netayicihi

- fasl-u fi beyan-i şerait-i şekli's-sani min ciheti kevnihî müvecciheti ve netayicihi

- fasl-u fi beyan-i şerait-i şekli's-salis min ciheti kevnihî müvecciheti ve netayicihi

- fasl-u fi beyan-i şerait-i şekli'r-rabi min ciheti kevnihî müvecciheti ve netayicihi

şeklinde 4 alt başlık ile bir mantık ıstılahı olan “iktirâî (kıyas)”nin 4 şeklinden bahseder.

Araştırmalarımız esnasında manzumenin iki şerhine tesadüf ettik:

a. Ahmed Rüşdi Efendi Karaağâcî (v. 1251), *Mantıktan Türkçe Bir Manzumenin Arapça Şerhi*, müst. Hafız Mehmed Nuri, İstinsah Trh. 1277, Süleymaniye Ktp., Kasıdecizade Koleksiyonu, nr. 719, vr. 190b-205b

Bu şerhte müellif eserine hamdele ve salvele ile giriş yaptıktan sonra kendi ismini vermiş ve manzumenin müellifi beyanında “el-Kamilu'l-Muhakkik el-Hicabi el-Bahşi” ibaresini kaydetmiştir. Nazımın, menfaati bol hayırlı bir telif ortaya koyduğunu zikrederek; eserin veciz, remizlere yer verilmiş, yeni ıstılahları muhtevi olduğunu ekleyen şarih; manzumenin remizlerini beyan ile müphem manalarını izah etmek suretiyle eserden istifadeyi kolaylaştırmak istediğini ifade etmiştir.

Amasya İl Halk kütüphanesinde 1190 sırt numarası ile kayıtlı asıl manzume;

دوتدر اشكال شها ايجاب صغرى اولك شرطدر كلتي كبرى ايله اما ثانينك

beyti ele başlarken, aynı beyit burada şu şekilde kaydedilmiştir.

اقترانى شكل دورت ايجاب صغر اولك شرطدر كلتي كبرى ايله اما ثانيك

b.Mustafa el-Boluvî, *Şerh-i Risâle-i Manzûme-i Eşkâl-i Erba'a*, Süleymaniye Ktp., H. Hüsnü Paşa Koleksiyonu, nr. 504, vr. 132b-139b.

Kütüphane kaydında isminin yalnızca bir kısmı zikredilen eserin tam künyesi şöyledir: *Şerh-i Risale-i Manzume-i Eşkal-i Erba'a ve Muhtelidat-ı Bahşi Hicabi*. Yine kayıtlarda Arapça olduğu belirtilse de eser Türkçedir. Ayrıca eserin sonunda 1207 tarihli bir ferağ kaydı bulunmaktadır.

Şarih hamdele ve salveleden sonra manzumenin müellifi faziletli Bahşi Hicabi'nin, *Eşkal-i Erbaa ve Muhtelitatı* eserinin; muhtasar, veciz, latif ve ezberlenmesi kolay bir manzume olduğunu zikreder. Ancak bazı remizlerin, farisi ibarelerin, vezne intibak gayesi ile yapılan takdim-tehirlerin, ibarenin anlaşılması için bilinmesi lazım gelen talikatın hazfının manzumeyi anlamayı zorlaştırdığını sözlerine ilave eden şarih, talebelerin kendisine müracaatı sebebi ile bu şerhi İslambol'da sakın iken telif ettiğini beyan eder.

6. Muhammed Beşîr el-Halebî (v. 921), *Manzûmetu'ş-Şemsiyye fi'l-Kavâidi'l-Mantıkiyye*, Mısır: Matbaatu's-Saâde, 1324/1906, 24s.

Matbu olan elimizdeki bu Arapça manzumenin varlığına Hacı Selim Ağa Kütüphanesi Hüdaî Efendi Koleksiyonu 1531 numarada rastgeldik. Yazarının tam ismi “Muhammed Beşîr el-Halebi el-Hüseyni el-Maruf bi'l-Ğazi İbn Hilal bin Muhammed bin Ali”dir. Eserin jenerik sayfasında ilgili manzumenin, mantık meselelerini muhtevi metinlerden “*Şemsiyye*”nin tamamını; Teftazani (ö. 792/1390), Seyyid Şerif Cürçani (ö. 816/1413), Abdülhakim es-Siyalikuti (ö. 1067/1657), Celaleddin ed-Devvani (ö. 908/1502), Muhibbullah el-Buhari (ö. ?) gibi isimlerin de mülâhazalarını ihtiva ettiği ifade edilmektedir.

20 sayfaya yayılmış, takribi 230 beyti muhtevi, dipnotlarla tavzih edilmiş manzumede; hamdele ve salve beyitlerinin ardından, mantık ilmine ve manzumeye dair tavsiflerin yer aldığı girizgâh mahiyetindeki beyitler ile devam edilerek, nispeten kısa bir mukaddimenin akabinde iki makale ve bunların fasılları ile bir hatimeye yer verilmiştir.

و شرف المنطق فى العلوم كشراف الشمس على النجوم

(Mantığın ilimler içindeki şerefi, Güneşin yıldızlar içindeki şerefi gibidir.)

Diyerek mantık ilmini taltif eden müellif, manzumenin mahiyetini şu beyitle tavzih eder:

و هذه ارجوزت سنية ضمنها مسائل الشمسية

Manzumenin başlıklarının tamamı şu şekildedir:

Mukaddime

el-makaletu'l-Ula fi'l-Müfredati ve fiha Fusul

Fasl fi'd-Delaleh

Fasl fi'l-Elfaz

Fasl fi'l-Haber ve'l-İnşa

Fasl fi'l-Küllî ve'l-Cüzi

Fasl fi'n-Nisbet

Fasl fi'l-Muarrifat

el-Makaletu's-Saniyeh

Fi'l-Kazaya

Fasl fi Tahkiki'l-Mahsurat

Fasl fi'l-Udul ve't-Tahsil

Fasl fi'l-Müveccihat

Fasl fi'ş-Şartiyye

Babu't-Tenakuz

Babu'l-Aksu'l-Mustevi

Fasl fi Aksi's-Sevalib

Fasl fi Aksi'n-Nakiz

Fasl fi Telazimi'ş-Şartiyyat

Babu'l-Kıyas

Fasl fi Sureti'n-Netice

Fasl fi Delaili'l-İntac

Babu'l-Muhtalitât

Fasl fi'l-Kıyasi'l-İktirani'ş-Şarti

Fasl fi'l-Kıyasi'l-İstisnai

Fasl fi Levahiki'l-Kıyas

Hatime

el-Bahsu'l-Evvel fi Mevaddi'l-Akyise

el-Muğalata

el-Bahsu's-Sani fi Eczai'l-Ulum.

7. Ali Raif Şakir b. İbrahim b. Ali, *Manzûme fi'l-Mantık*, müst. Müellif Hattı, İstinsah trh. 1262, Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu, nr. 921, 33 vr.

705 beyitlik Türkçe bir mantık manzumesi olan bu eser aynı zamanda kısım kısım şerh edilmiştir. Yalnızca ilk varağı yaldızlı bu manzumede sayfalar yan yana iki sütuna ayrılmış, beyitler her satıra bir tanesi gelecek şekilde karşılıklı sütunlara yazılmıştır. Manzume gayet nizami tertip edilmiş olup hem sadece beyitlerden müteşekkil sayfalar hem de manzum-mensur sayfalar, başlıklar dahil 15 satır yazılacak şekilde tanzim edilmiştir. Kafiye tertibi itibari ile mesnevi tarzında olan manzumenin bu nüshasında başlıklarda kırmızı mürekkep tercih edilmiştir.

Manzumenin konu başlıkları şu şekildedir:

Mübtede-i Manzume iki Bahis Üzredir, Bahs-i Evvel Cihet-i Vahdet Beyanındadır

Bahs-i Sani Delalet ve Ahval-i Elfaz Beyanındadır

Cenah-ı Evvel Ma'raz-ı Tasavvuratda Üç Deyiş Üzredir

Deyiş-i Evvel Külliyyat-ı Hams beyanındadır

Deyiş-i Sani Üç Levn Üzredir, Levn-i Evvel Vucud-u Harici

ve Hüküm İtibariyle Taksim-i Külli beyanındadır

Levn-i Sani Külliyyat Beyninde Olan Niseb Beyanındadır

Levn-i Salis Cüzi ve Nev'-i İzafiyeyn Beyanındadır

Deyiş-i Salis Kavlı-i Şarih Beyanındadır

Cenah-ı Sani Ma'razı Tasdikatda On Deyiş Üzredir

Deyiş-i Evvel Tarif-i Kaziye ile Aksam-ı Evvelisi Beyanındadır

Deyiş-i Sani Beyan-ı Hamliyyede Elvan-ı Erba'a Üzredir

Levn-i Evvel Ecza ve Aksamı Beyanındadır

Levn-i Sani Tahkik-i Mahsurat Beyanındadır

Levn-i Salis Udul ve Tahsil Beyanındadır

Levn-i Rabi' Müveccihat Beyanındadır

Deyiş-i Salis Aksam-ı Şartiyyat Beyanındadır

Deyiş-i Rabi' Beyan-ı Ahkam-ı Kazayada Elvan-ı Erba'a Üzredir

Levn-i Evvel Tenakuz Beyanındadır

Levn-i Sani Aks-i Müstevi Beyanındadır

Levn-i Salis Aks-i Nakiz Beyanındadır

Levn-i Rabi' Telazim-i Şartiyyat Beyanındadır

Deyiş-i Hamis Kıyasın Tarifi İle Aksamı Beyanındadır

Deyiş-i Sadis Muhtalitât Beyanındadır

Deyiş-i Sabi' Şartiyyattan Mürekkeb-i İktirani Beyanındadır

Deyiş-i Samin Kıyas-ı İstisnai Beyanındadır

Deyiş-i Tasi' Kıyas-ı Matvi Beyanındadır

Deyiş-i Aşir Levahik-i Kıyas Beyanındadır

Makta'-ı Manzume Mevadd-i Akyise Beyanındadır

Manzumenin görebildiğimiz bu nüshası ile alakalı olarak şunu da zikretmek faydalı olacaktır. Eserde yukarıda hakkında malumat verilen manzume başlamazdan evvel tek sayfa üzerine besmele başlığı ile yazılmış bazı ifadeler ile 5 beyitlik yine

mantığa dair fakat Arapça bir manzume vardır. Bu manzumenin evvelinde hamdele ve salveleden sonra, mealen “İstikamet üzere olan her zihnin kabul ve rağbet edeceği bu *Manzume fi'l-Mantıki'l-Kavim*” ibaresi yer almaktadır ve takip eden satırda muharrir olarak hafız Ahmet et-Tokadi zikredilmektedir. Söz konusu manzumenin bitiminde ise Şakir ismi ile hakkında malumat verdiğimiz Türkçe manzume sahibine atıf vardır.

8. [Yazarı Bilinmiyor], *Manzûme fi'l-Mantık*, müst. Ahmed b. Mahmud, Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidecizade Koleksiyonu, nr. 728/9, vr. 88b-92a.

Erişebildiğimiz 3 nüshasında da müellife dair bir ibareye tesadüf edemediğimiz manzumenin bu nüshası siyah ve kırmızı mürekkeple muharrerdir. Nüshada bab başlıkları ve bazı hareketlerde kırmızı tercih edilmiştir. Eser 109 beyitten müteşekkildir. Elimizdeki diğer nüshalarda başlık bulunmaması, bu nüshada bulunan başlıkların müstensih ilavesi olabileceğini akla getirmektedir.

26 beyitlik bir girişten sonra manzume şu şekilde başlıklandırılmıştır:

-Babu'l-Kavlîş'-Şarih

-Babu'l-Kazaya

-Babu't-Tenâkuz

-Babu'l-Aks

-Babu'l-Kıyas

-Faslun fi Eşkâli'l-Kıyas

-Faslun fi Levahiki'l-Kıyas

-Babu'l-Burhan

-Babu Bakıyyeti's-Sına'atı'l-Hams

A. Nüshaları:

Eserin elimizdeki diğer nüshalarına ilişkin kütüphane kayıtları şu şekildedir:

[Yazarı Bilinmiyor], *Manzûme fi'l-Mantık*, Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hacı Selim Ağa Koleksiyonu, nr. 663, vr. 17-24a.

16 sayfa üzerine tahrir edilmiş bu nüsha da, 109 beyitten mürekkebtir. Manzume hamdele ve salvele beytini takiben ilm-i mizanı tavsif eden bir beyite yer vererek,

دلالة الفاظ بوضع تنوعت على وجه حصر في ضروب ثلاثة

beyiti ile mantık mevzularına girer. Bu şekilde lafızların delaletini üç durumda inceleyerek başlayan manzume, muğalata ve burhana dair beyitlerle sona erer.

[Yazarı Bilinmiyor], *Manzûme fi'l-Mantık*, müst. Ahmed b. Mahmud, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa Koleksiyonu, nr. 2847/5, vr. 125b-126b.

Bu nüshanın son derece eksik olduğu varak sayfasından da anlaşılmaktadır.

B. Şerhleri

Anılan bu iki nüshası yanında ilgili manzumenin Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevi el-Akkirmani tarafından şerh edildiği anlaşılmaktadır. Mezkur şârih 1753'te İzmir, 1758'de Mısır kadılığını uhdesinde bulundurmuş, Sarây-ı Hümâyûn hocalığı yapmış, 1759 yılında ise Mekke kadılığına tayin edilmiştir. Özellikle aklî ilimlerde derin bilgi sahibi, kelâm, felsefe, hadis, fıkıh, tefsir ve dil mevzularında birçok eser vermiş Akkirmânî, 1174 yılı Muharrem (Ağustos 1760) ayında kadısı olduğu Mekke'de vefat etmiştir.¹⁰⁴

¹⁰⁴ Sakıb YILDIZ, "Akkirmani" Md., DİA, c. 2, s. 270

Manzumenin el-Akkirmani tarafından yapılan şerhinin bilebildiğimiz iki nüshası bulunmaktadır. Her ikisi de Süleymaniye kütüphanesinde yer alan bu şerhlerden ilki Esad Efendi Koleksiyonu numara 1954'te (21 vr.), diğeri de Kasidecizade Koleksiyonu numara 508'de (19 vr.) kayıtlıdır.

9. Şeyhulislam Hasan Fehmi Akşehirli, *Manzûme fî Mesâîli'l-Kıyâs*, müst. Muhammed Hazim, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi Koleksiyonu, nr. 2178, vr. 24b-30a.

Bu eserin asıl ismi *el-Ğaşîdetü'l-'Azîziyye*'dir. Müellif bu manzum risâleyi Sultan Abdülaziz'e takdim etmiş olup matbu nüshada (İstanbul 1285) eserin adı belirtilmediği gibi kütüphane kayıtlarında da farklı isimlerle zikredilmektedir. Hasan Fehmi Efendi daha sonra eserine bir şerh yazarak bu şerhe Abdülaziz'in oğlu Yûsuf'a nisbetle Yûsufiyye adını vermiştir (İstanbul 1292). Eserin kıyas bahsi Yemli hazâde Kâmil Efendi tarafından ayrıca şerh edilmiştir.¹⁰⁵

Bilebildiğimiz iki nüshasından ilki olan bu nüshada manzume 151 beyitten müteşekkildir. Bu beyitler 27 başlık altında toplanmıştır. Sütunlar, başlıklar kırmızı mürekkeple çerçevelenmiş olup beyitler umumiyetle aynı sayfa içerisinde karşılıklı sütunlara yazılmış vaziyettedir. Sütun kenarlarında üçerli dörderli satırlar halinde, sayfa bütününde geometrik desenler görüntüsü veren talikat mevcuttur. Manzume kafiye tertibi ciheti ile gazel tarzındadır. Eserin telif tarihi, müellifin son başlıkta işaret ettiği üzere sarahaten ifade edilmeyerek erbabının anlayacağı şekilde nazmedilmiştir. Manzumenin bitiminde yer alan, müstensihinin ismini de zikrettiği mensur ilavede 1285 tarihi verilmiştir.

Hamdele ve salveleye dair 5 beyitle başlayan manzume şu başlıklar ile devam etmektedir:

- Beyan-u Sebebi'n-Nazm
- Beyanu't-Terğib Aleyh

¹⁰⁵ MehmeT İPŞİRLİ, İlyas ÇELEBİ “*Hasan Fehmi Efendi*” md., DİA, c. 16, s. 320

- Beyan-u Tarifi'l-Kıyas
- Bidayet-u Aksami'l-Akyise
- et-Taksimü's-Sani fi Nev'i'l-İktirani
- es-Salis fi Enva'i's-Şartî
- er-Rabi' li-Beyani Fer'-i Hazeyni
- Beyanu'l-'Örf fi Eczai'l-Kıyas
- li-Beyani Eşkali'l-Erbaati ve Vechi't-Tesmiyye
- li-Beyani Şurûti'l-Eşkali ve Durubihi mea't-Tertibi fiha
- li-Beyani Taksimi'l-Kıyasi'l-İstisnâ ile'l-Kısmeyni
- li-Beyani Taksimi'l-İttisalî ile'l-Mustakimi ve Ğayrihi
- li-Beyani Taksimi'l-İnfisalî ila 'İddeti Aksam
- Ba'zu ma-Yetenaveluhu't-Ta'rif ve minhu'l-Mürekkeb
- veminhu'l-Kıyasu'l-Ğayru'l-Müte'aref vemahuve Ğayruhu
- Beyan-u Selameti't-Tearufi li-ğayri'l-Müte'arefi 'ani'l-İntikazi bi-vucudin
- veminhu ma-Yukalu lehu Çifte Suğralı Kıyas ala Lisanina
- veminhu ma-Yehtemilu en Yekunu Kıyasen Evlâ fi 'Örfihim
- Beyan-u Turuki'l-İstinbatî'l-Akyise mine'l-İbareti'l-Mesbuketi
- Beyanu't-Turuki fi'l-lezi İhteva't-Terdîdi fima Yahtevihi
- Beyanu't-Turuki inde'l-İhtevai bi-Ekberi'l-Matlub
- Beyan-u Taksim-i Mutlaku'd-Delili ile'l-Limmî ve'l-Innî

- Beyan-u ma-Yeterekkebu minhume'l-Akyiseti Ağnî es-Sana'ati'l-Hamse
- Beyanu'l-Bedihiyyat ve hiye Sittetu Aksam
- Beyanu'l-Muhalefeti fî Luzumi'n-Netîceti bi'd-Delili
- Beyanu'l-İ'tizar ve't-Tenbih ve Recai'l-İslah
- Beyan-u Tarihi'l-Manzum li-Tariki Acîb

Eserin matbu nüshası *Risâle Manzûme fî Bahsi'l-Kıyâs* başlığı ile Süleymaniye Kütüphanesi Kasıdecizade Koleksiyonu nr. 559'da (İstanbul, trs., s. 76-82) kayıtlıdır. Her ne kadar başlığı diğerinden farklı görünse de hamdele-salve kısmı ve birkaç kelime haricinde *Aziziye* risalesi ile aynıdır. Devam eden beyitler de ya *Aziziyye*'den müktebes yahut mezkur eserdeki beyitleri tavzih mahiyetindedir. Mesela *Aziziyye*'de manzume hamdele kısmından sonra şu beyitle başlarken;

لما تشرفت بالتعليم مستصعبا لولا من الملك الوباب معوان

mezkûr manzumede beyit şöyle nazmedilmiştir;

مما تشرفت من تلطيف سلطاننا ما لم ينل عشره شيخ و نعام

Aziziyye'de takib eden beyit;

ثم اتهيت الى الميزان مستتميا والقياس على الأحكام سلطان

şeklinde yazılmış, fakat bu manzumede ilgili beyit şöyle tavzih edilmiştir:

عبد العزيز اذاما رام من لبه يروى على عزمه ماداما كون

Takribi 150 beyitten müteşekkil manzumede herhangi bir alt başlık kullanılmamıştır.

Aziziyye'yi müellifin bizzat şerh ettiğini yukarıda zikretmiştik. Bu şerh neşredilmiş olup (İstanbul: Bosnalı Hacı Muharrem Matbaası, 1292, 93 s.) bizim görebildiğimiz matbu nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Kasıdecizade Koleksiyonu

506 numarada kayıtlıdır. Yazar şerhin başında, besmeleden evvelki sayfada yer alan duada “*Kaside-i Aziziyye* diye isimlendirdiğim ve *Yusuîyye* ismi ile incelikle şerh ettiğim bu kaside” şeklinde tercüme edilebilecek Arapça ibare ile eserin mahiyetini izah etmiştir. 10 beyitlik bir manzumeyi de muhtevi 2 sayfalık bir mukaddimeden sonra manzume beyit beyit mensur olarak şerh edilmiştir.

10. İbrahim, *Kasîde fî Eşkâli’l-Akyise*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Koleksiyonu, nr. 3458, 27 vr.

24 beyitlik bu manzumenin sahibi hakkındaki malumatımız, kasidenin son beytinde geçen İbrahim kelimesi münasebetiyledir. Eser kıyasın şekillerinden bahsetmektedir.

11. Abdülaziz b. Abdülvahid b. Muhammed Miknasi, *Manzûme fî İlmi’l-Mantık*, Süleymaniye Kütüphanesi, İzmir Koleksiyonu, nr. 784, 54a-57b.

Başlığın ardından besmele ibaresini takib eden hamdele ve salvele beyitleri ile başlayan manzume 117 beyitten müteşekkildir. Adet olduğu üzere yan yana çift sütuna yazılmış beyitleri muhtevi manzume, her biri 5 fasıldan mürekkep iki maksat şeklinde alt başlıklara ayrılmış ve toplam 7 sayfaya yayılmıştır. Berrak bir hat ile tahrir edilmiş elimizdeki nüshada başlıklar ve ıstılahlarda kırmızı mürekkep tercih edilmiştir. Kafiye tertibi itibari ile gazel tarzında kaleme alınan manzumenin 15. beytinde müellif eserini “dürrün (inci)” şeklinde tesmiye ettiğini ifade eder. Bu nedenle de kütüphane kaydında eser “*Dururun-manzume fî’l-Mantık*” şeklinde başlıklandırılmıştır.

Manzumenin alt başlıkları sırasıyla şu şekildedir:

-el-maksadu’l-evvel ve fihi hamsetü fusul, el-faslu’l-evvel fi tarifi’l-mantık ve mevzuhi ve faidetihî ve beyani’l-haceti ileyhi ve taksîmi’l-ilmi ilâ zarûriyyin ve nazariyyin.

el-faslu’s-sani fi tarifi’d-delaleti ve aksamiha

el-faslu’s-salis fi taksimi’l-lafzi ila mürekkebi ve müfredi ve aksamu’l-ferdi

el-faslu'r-rabi fi taksimi'l-küllî ile'l-külliyati'l-hamsi ve tarifuha

el-faslu'l-hamis fi tarifi'l-muarrif ve aksamuhu

-el-maksadu's-sani ve fihi hamsetü fusûl, el-faslu'l-evvel fi tarifi'l-kaziyyeti ve aksamuha

-el-faslu's-sani fi'l-mahsurat

-el-faslu's-salis fi't-tenakuz

-el faslu'r-rabi fi'l-aks

-el faslu'l-hamis fi'l-kıyas ve aksamu'l-hucceti

12. Ahmed b. Süleyman, *Selâlimu'l-Muhakkik Manzûme fi'l-Mantık*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1268, 27 s.

Süleymaniye Kütüphanesi Tırnovalı Koleksiyonu 1736 numarada rastladığımız bu matbu eser, 131 beyitten müteşekkildir ve yazarın yer yer izahlarını muhtevidir. Kafiye tertibi itibari ile mesnevi tarzındaki eserde beyitler çift sütun içerisine karşılıklı olarak yazılmıştır. Girizgah mahiyetindekilerden sonra 8 baba taksim edilen beyitler, bazen tek tek bazen de ikişerli, üçerli öbekler halinde yazılarak izah edilmiştir ki bu izahlar tek satırlık olabildiği gibi bir sayfayı şamil olanı da mevcuttur. Ayrıca eserin sayfa kenarlarında da talikat vardır.

Manzume hamdele-salvele ile başladıktan sonra, sultan Abdulmecid'in methiyle devam ederek, nazımın ismini zikrettiği beyti ile mevzusunu açar ve

ان العلوم نفعها مشهور في كل فن ذا مسطور

diyerek mantık ilmini metheder.

Manzume mantık mevzularını şu başlıklar ile ele alır:

el-Babu'l-Evvel fi'd-Delalat

el-Babu's-Sani fi Beyani'l-Küllü ve'l-Cüzi ve'l-Hakiki

el-Babu's-Salis fi'l-Muarrifat

el-Babu'r-Rabi fi'l-Kazaya ve Ahkamuha

Fasl fi'l-Müveccihat

Fasl fi't-Tenakuz

Fasl fi'l-Aksi'l-Müstevi

fi Cemii'l-Mevad

el-Babu'l-Hamis

Fasl

el-Babu's-Sadis fi's-Sanaati'l-Hamse

el-Babu's-Sabi' fi levahiki'l-Kıyas

el-Babu's-Samin fi'l-Hatime

Hakkında az çok malumat verdiğimiz bu manzumelerden başka isimlerini görüp kendilerini göremediğimiz, benzer çalışmalarda varlığı ancak rivayet olarak yer alan eserler de mevcuttur. Ayrıca kayıt bilgilerindeki eksiklik, yanlışlık; nüshaların okunma güçlükleri, manzumelere vukufiyet kesbetmeyi mümkün kılacak donanımına sahip olmamak gibi teknik zorluklar da manzum mantık eserlerine ulaşmaya mani olmaktadır. Yapılacak yeni çalışmalar bahsettiğimiz problemleri ortadan kaldırarak bu geleneğin çok daha iyi anlaşılmasına yardım edecektir.

İKİNCİ BÖLÜM: MAHMÛD NEDİM VE *SÛLLEM* ŞERHİ

Bu bölüm, *Süllem* manzumesinin sahibi Ahdarî'nin hayatı ve eserleri ile mezkûr manzumeyi Türkçe tercüme ve şerh eden Mahmud Nedim'in hal tercümesini ihtiva etmektedir. Bunlara ilaveten bölümün sonunda söz konusu şerhin bazı özelliklerine işaret eden bir başlık daha vardır.

I. AHDARÎ'NİN HAYATI

Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Seyyidî Muhammed es-Sagîr el-Ahdarî el-Bentiyûsî. Mantık, matematik, astronomi gibi çeşitli ilimlerle ilgili manzum eserleri bulunan Cezayirli müellif, daha çok farklı konulara ait manzum eserleriyle ve bunlara kendisinin veya başkalarının yazdığı şerhlerle tanınmaktadır.¹⁰⁶ Nesebi Hazreti Peygamber'e nispet edilen¹⁰⁷ Ahdarî, ilmi şahsiyeti haiz bir aileye mensuptur. Zira dedesi, abisi, âlim ve de aynı zamanda mutasavvıf olan babası kendisinin ders aldığı hocalardandır. Ahdarî'nin zâhid, müttakî bir sûfî; ıslahatçı, eğitimci, öğretmen bir mütefekkir; muhakkik, müdakkik ve müctehid bir âlim olduğu kaydedilmektedir.¹⁰⁸

Doğum ve ölüm tarihleri hakkında muhtelif kanaatler olmakla birlikte Ahdarî'nin 918/1512-13 tarihinde doğduğu tahmin edilmektedir. Cezâyir'in Biskire (Biskra) mıntıkasındaki Bentiyus zaviyesinde doğduğu kaydedilen Ahdarî, 983/1575-76'te yine Cezâyir'in Biskire şehrinde vefat etmiştir. Cenazesi şehrin güneybatısında bulunan Bentiyus'taki zâviyeye defnedilmiş olup türbesi halen ziyaret edilmektedir.¹⁰⁹

Yaşamış olduğu zaman dilimi ve coğrafyanın ta'lim ve tedrisat açısından zorluklarını eserlerinde dile getiren Ahdarî, bu zorluklara rağmen aklî ve naklî ilimlerde söz söylemekle kalmayan, sözünü ifadenin gücüyle birleştirerek nazma döken ve ilmini en veciz şekilde aktaran bir âlimdir. İlmî birikimini şiirle dile getiren Ahdarî, neredeyse her malumatı hakkında manzum eser telif etmiştir.¹¹⁰ Manzum eserlerinin çok farklı konulara yönelik olması ve bunları başta kendisi olmak üzere birçok şârihin şerh etmiş olması Ahdarî'den bahsederken zikredilen hususlardandır.¹¹¹

Ahdarî'nin mantık ilmindeki yeri, onun yaşadığı dönem ve mantık alanında kaleme aldığı eseriyle doğrudan ilişkilidir. Nitekim o, yaşadığı dönem itibari ile mantık sahasında hem mutekaddimûn hem de müteahhirûn dönemi eserlerini tetkik etme

¹⁰⁶ Naci Bolay, "Ahdarî" md., DİA, c. 1, s. 508

¹⁰⁷ Osman KURT, a.g.t, s. 29

¹⁰⁸ A.g.t, s. 26

¹⁰⁹ Naci Bolay, "Ahdarî" md.

¹¹⁰ Osman KURT, a.g.t, s. 64

¹¹¹ Naci Bolay, "Ahdarî" md.

imkânına sahiptir. O, *Süllem* şerhinde mantığın konularına dair ne kadar temayül varsa işaret eder ve onları öz biçimde bir araya getirir.¹¹²

Ahdarî'nin telifatını tasnif etmek gerekirse, eserleri dil açısından gramer, nahiv, belagat ve mantık hakkındadır; İslamî ilimler açısından ise fıkıh, tasavvuf ve medhiye türü eserlerden oluşmaktadır. Bir de matematik ve astronomi hakkında çalışmaları vardır ki, bunlar içerisinde yine fıkha râci konulardan ferâiz ilmi de işlenmektedir. Tüm bu eserlere baktığımızda, Ahdarî'de konumuz itibariyle dikkatimizi çeken nokta manzum eserlerinin fazlalığıdır.¹¹³

Ahdarî'nin günümüze intikal eden veya kaynaklarda kendisine nisbet edilen eserlerinin sayısı 7 olarak zikredildiği gibi;¹¹⁴ müellifin 20 hatta 30 kadar telifatı mevcut olabileceği ifade edilip bunların 15 tanesinin incelenmesi de söz konusudur.¹¹⁵

FIKİH-MATEMATİK-ASTRONOMİ

1- el-Muhtasar fî'l-İbâdât alâ Mezhebi'l-İmâm Mâlik bin Enes (Fıkıh)

Ahdarî'nin şerhlerinden sarfı nazar edildiğinde, onun eserleri arasında bilinen tek nesir çalışması İmam Malik b. Enes'in mezhebi üzere ibadetler fikhını ihtiva eden *Muhtasarü'l-Ahdarî* eseridir. O Malikî fikhı hakkında hem bir mukaddime hem de bir ilmihal olarak değerlendirilebilir. Bu yönüyle eser bazı kaynaklarda *Muhtasar fî'l-İbâdât* diye de geçmektedir. Ayrıca Brockelmann'ın *Şurûtu's-Salât* olarak zikrettiği eser de bu olabilir. Cezâyir bölgesinde fıkıh alanında *el-Muhtasar* denildiğinde Ahdarî'nin bu eseri akla gelmektedir.¹¹⁶

2- Risâle fî'l-Hisâb (Matematik)

İslamî ilimleri doğru anlamaya yardımcı olsun diye mantığı *es-Süllemü'l-Münevrak* manzûmesinde özetleyen Ahdarî, temel hesap/matematik konularını da

¹¹² Osman KURT, a.g.t, s. 66

¹¹³ A.g.t, s. 37

¹¹⁴ Naci Bolay, "Ahdarî" md.

¹¹⁵ Osman KURT, a.g.t, s. 36

¹¹⁶ A.g.t, s. 37

ferâiz ilminde fayda sağlaması için *Risâle fî'l-Hisâb* başlıklı manzûmesinde özetlemiştir. Bu eser Ahdarî'nin ferâiz hakkındaki *ed-Dürretü'l-Beydâ fî Ah seni'l-Fünûn ve'l-Eşyâ* manzûmesi için bir temhid/hazırlık aşamasıdır. Zîra üç bölümden oluşan *ed-Dürretü'l-Beydâ*'nın ilk bölümü, *Risâle fî'l-Hisâb* manzûmesidir.¹¹⁷

3-ed-Dürretü'l-Beydâ fî Ah seni'l-Fünûn ve'l-Eşyâ (Ferâiz)

Ah darî'nin Hicrî 940 senesinde, 20'li yaşlarda iken yazmış olduğu bu eseri toplam 500 beyitten müteşekkildir. Manzûme, üç bölümden oluşur: Ah darî'nin matematik hakkında yazdığı *Risâle fî'l-Hisâb* manzûmesi bu eserin ilk bölümü olarak nakledilmektedir. Buna göre *ed-Dürretü'l-Beydâ*'nın birinci bölümü Hesap İlmi hakkındadır. İkinci bölümde; Ferâiz ilmi ve ona müteallik konular yani terekeler konusu ele alınmıştır. İki bölümden maksat ise üçüncü bölümdür ve bu son bölümde Ah darî “amel” diye tabir ettiği “terekelerin varislere taksim edilmesi”nin pratik usullerini anlatmaktadır.¹¹⁸

4-Ezherü'l-Matâlib fî İlmi'l-Usturlâb (fî Hey'eti'l-Eflâkî ve'l-Kevâkib) (Astronomi)

Ah darî'nin, recez bahrinde yazılmış, yıldızlar ve burçların konumları hakkındaki bu manzum Urcuze'si;¹¹⁹ usturlab denilen, ana hedefi zaman, tarih, saat bildirmek olan ve kible tayin edebilmek üzere Müslümanların onu geliştirmesinden sonra konum bildiren tamamen mekanik bir aletin kullanma kılavuzu olarak yazılmış bir eserdir. Bu eserde aynı zamanda usturlab aletinin ihtivâ ettiği astronomik unsurlar tanımlanmaktadır.¹²⁰

5-es-Sirâc fî'l-Hey'e (fî İlmi'l-Felek) (Astronomi)

¹¹⁷ A.g.t, s. 39

¹¹⁸ A.g.t, s. 42

¹¹⁹ A.g.t, s. 46

¹²⁰ A.g.t, s. 47

Bahr-i Tavîl'dendir. Hey'et ilmi (Felek ilmi) yani astronomi hakkındadır. *Nazmu's-Sirâc fî İlmi'l-Felek* veya *es-Sirâc fî İlmi'l-Felek* diye de isimlendirilmektedir. Ahdarî bu eserini Hicrî 939'da yazmıştır.¹²¹

6-es-Sirâc fî'l-Felek (fî İlmi'l-Felek) (Astronomi)

es-Sirâc fî İlmi'l-Felek, astronomi ilminin birçok meselesini pratik sahada bireysel uygulama alanına taşıyan, en az 271 beyitten oluşan bir manzûmedir. Bu eseri Sahnûn b. Osman el-Venşerîsî şerh etmiştir. Şerhinin adı da *Müfîdû'l-Muhtâc*'tır. Yine talebelerinden Abdulaziz b. Ahmed b. el-Müslim'in de onun üzerine yazılmış bir şerhi vardır.¹²²

İLMU'N-NEFS-TASAVVUF-ŞEMÂİL

8-el-Manzûmetü'l-Kudsiyye fî Tarîkati's-Sünne (Urcuze fî Tabîati'n-Nefs).

Ahdarî'ye ait şerhi olmayan tek eser budur. Nitekim onun Hicrî 944/1537'de 24 yaşında yazmış olduğu bu eseri için Ebû'l-Kâsım Sa'dullah der ki; "Ahdarî yazdığı manzum eserlerini bizzat kendisi şerh etmekle şöhret bulduğu halde, biz onun bu eserini şerh ettiğine dair herhangi bilgiye sahip değiliz." Ahdarî'nin tasavvuf/terbiye-i nefis hakkında birçok kasîdesi vardır. Bunlar içerisinde en hacimli 345 (yahut 346 veya 357) beyitten oluşan *el-Manzûmetü'l-Kudsiyye fî Tarîkati's-Sünne* adlı eseridir. Esere kısaca *Kudsiyyetü'l-Ahdarî* de denilmektedir.¹²³

9-Risâle fî't-Tahzîr mine'l-Bida'

Kaynaklar bu risaleden bahsetmemektedir. Fakat Şatûtî, eş-Şeyh Abdurrahman el-Ahdarî (*el-Kâşif ve'l-Mantıkî*) eserinde zikretmiştir. Aynı zamanda Âdil Nuveyhiz ve el-Hafnâvî de bu esere işaret etmişlerdir. Muhtemelen bu risale Ahdarî'nin *el-Kudsiyye* adlı eserinden bir cüzdür. Zaten isminden anlaşıldığı üzere

¹²¹ A.g.t, a.y.

¹²² A.g.t, s. 48

¹²³ A.g.t, s. 50

Risâle fî't-Tahzîr mine'l-Bida' adlı bu eseri bid'atlardan kaçınmak hakkında yazılmıştır. Yukarıda geçen *Kudsiyye*'sinde Ahdarî aynı minvalde konuşmaktadır.¹²⁴

10- Kasîdetün fî Zikri'l-Evlîyâ ve's-Sâlihîn

35 beyitten oluşan bir urcuzedir. Âlim ve evliyaların methi üzere yazılmıştır.¹²⁵

11- el-Lâmiyye fî't-Tasavvufi ve'l-Îrşâdi'd-Dîniyye
Medhi'r-Rasûli Sallallâhu Aleyhi ve Sellem

252 beyitten oluşan; *el-Kâsîdetü'l-Lâmiyye fî't-Tasavvufi ve'l-Îrşâdi'd-Dîniyye* adlı kasidesinde Ahdarî, Hz. Peygamber'in İsrâ ve Mîrac hadisesini anlatır. Onun şefaatinde, iyilik ve faziletlerden ve mucizelerinden bahseder. Sonra nefsin halleri ve ona muhalefet etmenin gerekliliği üzerinde durur. Son olarak Ahdarî, gafletten kurtulup, bir an önce tövbe kapısına koşmayı böylece Allah ile karşılaşmak için hazırlanmanın gerekliliğini vurgular.¹²⁶

12- er-Râiyye fî Medhi'r-Rasûli Sallallâhu Aleyhi ve
Sellem

Ahdarî'nin bu eseri Bahr-i Basît nazmında 163 beyitlik bir kasîdedir. Adından da anlaşılacağı üzere her beytin son satırı muhakkak “ra” (ر) harfi ile bitmektedir. Derrâcî “eserin konusunun Rasûlullah sallallâhu aleyhi ve sellemi övmek/methetmek ve vaaz hakkında” olduğunu söylemiştir. Derrâcî bu eseri hattı gayet bozuk bir yazmadan istinsah ederek, düzeltmeleriyle birlikte kitabına almıştır. Ayrıca bazı kelimeleri, okunamadığı için manaya ve vezne en uygun olanını kendisinin takdir ederek tebdil ettiğini ve bu kelimeleri altlarını çizerek belirttiğini ifade etmiştir.¹²⁷

13- et-Tâiyyetü'n-Nebeviyye

¹²⁴ A.g.t, s. 52

¹²⁵ A.g.t, s. 53

¹²⁶ A.g.t, a.y.

¹²⁷ A.g.t, s. 54

Bahr-i Tavîl'den 30 beyitlik bir kasîdedir. Ahdarî'nin bu kasîdesi, Ka'b bin Zühayr (ö. 24/645)'in *Kasîdetü'l-Bürde*'sine değil de ona karışmasın diye Osmanlı kültür muhitinde *Kasîdetü'l-Bür'e* diye tanınan Mısırlı sûfî ve şair Muhammed b. Said el-Bûsirî (ö. 695/1296)'nin Hazreti Peygamber için yazdığı ve *eI-Kevâkibü'd-Dürriye fî Medh-i Hayri'l-Berîyye* adlı manzûmesine benzetilebilir. Nitekim benzer ifadeleri Ahdarî'nin bu kasîdesinde bulmak mümkündür.¹²⁸

14- el-Lâmiyye fî Medhi Hâlid b. Sinân

el-Lâmiyyefî Medhi Hâlid b. Sinân adlı kaside son harfî lam olarak, Bahr-i Basitte yazılmış 40 veya 42 beyitten oluşan, Hâlid b. Sinân el-Abasî adlı kişinin övüldüğü bir manzûmedir. Kaside Ahdarî'ye nisbet edilmekle birlikte, içerisindeki ifadelerden Ahdarî'nin de Hâlid b. Sinân'ın nübüvvetini savunduğu düşünülmüştür. Zîra Hâlid b. Sinân'ın, Hazreti İsa aleyhisselâm ile Hazreti Muhammed sallallâhu aleyhi ve sellem arasında yaşamış bir peygamber olduğuna dair çeşitli rivayetler mevcuttur. İbn Arabî (ö. 638/1240)'nin 27 fas'tan oluşan *Fusûsu'l-Hikem*'inde de aynı şahsiyet konu edilmiştir.¹²⁹

EDEBÎ ŞİİRLERİ (MEDHİYE)

15- Esmâ'ullâhi'l-Hüsna

Bu eseri Ahdarî'ye nisbet eden bazı kaynaklar eser ve nüshaları hakkında bilgi vermemektedir. Bu eser yalnızca Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi'nde zikrolunmaktadır.¹³⁰ Ahdarî'nin başka yerde bahsi geçmeyen bir eserinden daha bahsedilmiştir ki *Süllem*'e yazdığı kendi şerhinde tespit edilen *Nasîhatü's-Şebâb* adlı eseridir.¹³¹

16- Nasîhatü's-Şebâb

¹²⁸ A.g.t, s. 55

¹²⁹ A.g.t, s. 56

¹³⁰ Naci Bolay, "Ahdarî" md.

¹³¹ Osman KURT, a.g.t, s. 57

Bahr-i Recez ile yazılmış olan bu kasîde 24 beyitten oluşmaktadır. Ahdarî, *Nasîhatü's-Şebâb* adlı eseri ile gençlere nasihat etmektedir. Onları Allah'a takvaya, ibadet ve tâat ile O'nun emirlerine sarılıp nehiylerinden kaçınmaya, sâlih amellere ara vermemeye çağırır.¹³²

AKÂİD

17- ez-Zehratü's-Seniyye

Ahdarî *Süllem* şerhinde *ez-Zehratü's-Seniyye*'yi kendisine nisbet etmektedir. O, bunu şöyle dile getirir, "...bizim 'marifetin güneşleri, onlara göründü de, onlar da tüm engellerine rağmen net gördü' sözümüz, *ez-Zehratü's-Seniyye* adlı urcuzemizdeki 'kalp güneşi parladı da Rabb'inin tecellîsi ile tahkike kavuştu' sözümüzün (anlam ve lafızca) benzeridir."¹³³

18- el-Ferîdetü'l-Ğarrâ

Akîde hakkında olan *el-Ferîdetü'l-Garrâ* adlı eser, Ehli Sünnet akaidini özetlemektedir. Üslup açısından bu eserin iyi olduğu söylenmektedir.¹³⁴

19- Şerhu's-Senûsiyye

Akîde hakkındaki *es-Suğrâ's-Senûsiyye* adlı eserin şerhi olan *Şerhu's-Senûsiyye*, *Ümmü'l-Berâhîn* diye de isimlendirilmektedir.¹³⁵

DİL-MANTIK

20- Nazmu'l-Muğnî li-İbn Hişâm (Nahiv/Gramer)

İbni Hişâm el-Ensârî'nin nahiv hakkında yazdığı meşhur *Muğnî*'sinin nazma dökülmüş halidir. Bu esere *Manzûmetün fî Kavâidi'l-İ'râb alê Kitâb-i Muğni'l-Lebîb*

¹³² A.g.t, a.y.

¹³³ A.g.t, s. 58

¹³⁴ A.g.t, s. 59

¹³⁵ A.g.t, s. a.y.

(*li-İbni Hişâm*) veya *Muvassılü't-Tullâb ilâ Kavâ'idi'l-İ'râb* da denilmektedir. Eser i'râb ve gramer ile ilgilidir.¹³⁶

21- ed-Dürretü'l-Behiyye fî Nazmi'l-Acrûmiyye
(Nahiv/Gramer)

Bu çalışma, nahiv hakkında yazılan *Acrûmiyye* adlı eserin nazımıdır. Bu eseri Ahdarî 981 tarihinde yazmıştır. 170 beyittir.¹³⁷

22- el-Cevheru'l-Meknûn fî's-Selâseti Fünûn (el-beyân
ve'l-meânî ve'l-bedî') (Belagat Metin)

Eser Recez Bahri'nden 291 beyit olup beyan, meânî ve de bedî' hakkında manzum bir çalışmadır. Ahdarî bu çalışmasında, Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-Ulûm*'unun özeti olan Kazvînî (ö.739/1338)'nin "*et-Telhîs (fî ulîmi'l-Belâğat)*" adlı eserini manzum bir şekilde sunmuştur.¹³⁸

23- es-Süllemü'l-Münevrak ve Ahdarî Şerhi

Bu eserlere ait malumat "manzum mantık eserleri telif geleneği" başlığı altında verilmiştir.

¹³⁶ A.g.t, s. 60

¹³⁷ A.g.t, a.y.

¹³⁸ A.g.t, s. 61

II. MAHMÛD NEDÎM'İN HAL TERCÜMESİ

Mahmut Nedim'in *Süllem* şerhine atıfta bulunan çalışmalar, gördüğümüz kadarı ile müellifin hayatından bahsetmemektedir. Müellifin künyesinin ne olduğu konusunda bile farklılıklar mevcuttur.¹³⁹ Biz burada bir Sicil-i Ahvali Defterinde müellifin hayatına dair tevafuk ettiğimiz malumatın nakli ile iktifa edeceğiz:

Mahmud Nedim Karsîzâde: Ziraat Bankası İdare-i Umumiyesi Tahrirat Baş Katibi.

Mahmud Nedim Efendi: Kabartay Kabîlesi meşahîr-i müderrisânından Karsîzâde Hacı Tâhir Efendinin oğludur. 1262 hicrî senesinde Kafkasya'da Kabartay beldesinde doğdu. Medâris-i İslâmiyyede mer'î olan ulûmu tahsil etti. Pederinden ve müderris Kayseriyeli Mesûd Efendi'den hesâb, tarih ve coğrafya okudu. Arabî ve Farisî ve Türkçe kitabet ve Çerkesce tekkellüm eder.

İlm-i nahivden "*Tercümanü'l-Mesalik ila'l-Ğunyeti İbni Malik*", mantıktan "*es-Senedu'l-Muhkem*" nâmlarında iki te'lifi olup *es-Senedu'l-Muhkem* neşr edilmiş, diğeri için Maârif Nezâretinden hakkını almış ise de henüz basılmamıştır.

1286 hicrî senesinde, 22 iki yaşında iken mülâzemetle Sivas'a bağlı Aziziye sancağı tahrîrât kalemine dahil olarak, 8 Muharrem 1288'de 190 kuruş maaşla Aziziye kazası deâvî meclis kitabetine tayin olundu. 17 Cemaziye'l-ûla 1290'da istifa etti. 28 Rebiulahir 1292'de 650 kuruş maaşla Trabzon vilayeti mektupçu kalemi müsevvidliğine tayin olundu, maaşı tedricen artarak 9 Rabiülevvel 1295'de 725 kuruşa bâliğ oldu. 26 Cemaziye'l-ûla'da istifâ etti. Yirmi Zilka'de 1296'da 435 kuruş maaşla Aziziye'ye bağlı me'a Sarıca Sad-abad nahiyesine müdir tayin edildi. Mezkûr müdürlüğün lağvı üzerine gurre-i Rebiulahir 1297'de açıkta kaldı. 3 Cemaziye'l-ûla 1297'de 400 kuruş maaşla Sivas vilayeti mektubî kalemi müsevvidliğine girip Şabanın 4'ünde istifa etmiştir. 2 Zilkade 1297 tarihine kadar Şabanın 11'inden itibaren 550 kuruş maaşla Kurun kazası kaim-i makamı vekaletinde istihdam olundu. 9 Rebiülevvel

¹³⁹ Mesela "Kurayşizâde" şeklinde bir okuma için bkz. Osman KURT, a.g.t, s. 82; ayrıca ibareyi "karşizade" şeklinde okumak da mümkündür.

1298’de 800 kuruş maaşla Aziziye kazası a’şârının heyet-i ıslahiyyesi memuriyetine tayin olunup 29 Şevval 1299’da istifa etti.

Trabzon ve Sivas vilayetleri mektubî kalemlerinde müstahdem bulunduğu sıralarda matbaa hasılatından başkaca mahsus şehri (aylık) 500 kuruş ve 300 kuruş ücretle mezkûr vilayetler gazeteleri muharrirliğini ifa etmiştir. 5 Cemaziye’l-ûla 1301 senesinde cihât kalemi tahsisatı meyanında 1000 kuruş maaşla ve sınıf-ı evvel itibariyle evkaf-ı hümayun mektupçu kalemi hulefasına iltihak ederek vazifeye başladı. Gurre-i Safer 1306’da 1400 kuruş maaşla Ziraat Bankası İdare-i Umumiyesi tahrirat baş kitabetine nakletti. Maaşı iki defa gördüğü zam ile 17 Cemaziye’l-uhra 1311’de 2250 kuruşa baliğ oldu. Tedricen artarak 8 Cemaziye’l-ûla 1325’de 4000 kuruşa baliğ oldu.

İlm-i nahve dair olan eserini takdim etmesi üzerine 1300 senesi sonlarında rütbe-i salise, 29 Zilkade 1303’de saniye, 28 Cemaziye’l-ahir 1312’de mütemayiz, 12 Cemaziye’l-ûla 1315’de rütbe-i evvelî sınıf-ı sanisi, 26 Muharrem 1320’de evvelî sınıf-ı ûlâ rütbeleri tevcih olundu. 10 Ramazan 1309’da dördüncü rütbe-i mecîdî nişan, 20 Cemaziye’l-âhire 1318’de üçüncü rütbe-i Osmanî nişanı ile taltif edilmiştir.

Fatih Camisi dersi‘amlarından Hacı Mehmed Hilmi Efendi’den ikmal-i tahsil ile 6 Cemaziye’l-Ahire 1313’de icazetname almıştır. Unvan-ı memuriyeti 1327 senesi bütçesiyle tahrirat müdürlüğüne tahvil olundu.¹⁴⁰

¹⁴⁰ Sicil-i Ahvali Defterleri, Defter: 20, Sahife 427.

III. MAHMUD NEDİM'İN SÜLLEM ŞERHİ

Ahdarî merhumun nazm ettiği *es-Süllemü 'l-Münevrak* isimli mantık eserine iki tane Türkçe şerh yazıldığını mantık manzumelerini tanıtmaya çalıştığımız bölümde ifade etmiştik. Bu şerhlerden bir tanesi Rıfat Efendi'ye, diğeri ise Mahmud Nedim'e ait idi. Bu başlık altında *es-Senedü 'l-Muhkem fî Tercemeti 's-Süllem* ismi ile Mahmud Nedim'e ait olan *Süllem* şerhinin bazı hususiyetlerine işaret edeceğiz.

Mahmud Nedim Karsîzâde'nin *Süllem* şerhinde dil hususiyetlerine dair izahlar gayet geniş bir yer tutar. Eserde *Süllem*'in beyitleri şerh edilirken sıklıkla sarfa, nahive, edebi sanatlara dair atıflara, izahlara baş vurulduğunu görüyoruz. Mahmud Nedim'in Sicil-i Ahvali Defterleri vesilesi ile haberdar olduğumuz hal tercümesinde kendisine nispet edilen iki kitaptan diğerrinin “*Tercümanü 'l-Mesalik ila 'l-Ğunyeti İbni Malik*” isminde ilm-i nahive ait bir telif olduğunu düşünürsek şarihin lisan konusundaki vukufiyetinin mezkûr şerhe yansımasını daha rahat görebiliriz.

es-Senedü 'l-Muhkem'de dil hususiyetlerinin izahına dair zenginlik tabiiki mantık mevzularının izahına mütecevvihdir. Esasen şerhte beyitlerin doğru anlaşılabilmesi için evvela kelimelerin vazifeleri, manaları; ibarenin işaretleri açıklanmış daha sonra da söz konusu beytin yahut beyitlerin mantık ilmine dair ifade ettikleri izah edilmiştir. Mahmud Nedim tam-literal çeviri yapmak yerine, önce arapça dilsel tahliller ve açıklamalar verdikten sonra genellikle mefhum-i beyteyn parentezi ile, iki beytin mefhumu başlığıyla söz konusu beyitlerde anlatılan meseleyi ifade ve izah etmektedir.

Şarih eserinde yeri geldikçe Aristoteles, Gazali gibi şahsiyetlerden bahsederek, manzumede yer alan bu gibi zevata dair gizli yahut aşıkâr atıflardan haber vermektedir. Bunların yanında yine beyitlerin izahı sadedinde yahut manzumedeki atıf münasebeti ile alakalı ayet ve hadislerin de eserde açıklamaları ile yer aldığını görüyoruz. Eserin bu özelliği ile alakalı olarak yine hal tercümesi münasebeti ile edindiğimiz, Mahmud Nedim'in Fatih Camisi dersi'amlarından Hacı Mehmed Hilmi Efendi'den icazetname aldığına dair malumat göz önüne alınabilir.

Manzume ve şarih ile alakalı zikredebileceğimiz bir diğer hususiyet şudur. İslam mantık geleneğinde, mantık eserlerinin "mantığın meşruiyeti" meselesine pek yer vermediği alakadarların malumudur. Fakat bu manzumede, mantıkla iştiğalin cevazına dair bir fasla yer verilmiş ve bu konudaki görüşler üç guruba ayrılmıştır. Bu tasnife göre İbnü's-Salâh ve İmam-ı Nevevî onunla iştiğali tahrim edenlerdendir. Bir takım da vardır ki mantığın bilinmesinin müstehap olduğuna kail olmuşlardır, İmam hüccetü'l-İslam Gazzâlî bunlardandır. Malum ve meşhur olduğu söylenen üçüncü kavil ise, akaid-i hakkayı akad-i batıladan tefrik edecek mertebede kitap ve sünnet ile mümaresesi bulunan kimesne için mantıkıyyat ile iştiğal caizdir. Zira o kimse onunla hak ve savâba ihtida eder. Manzumenin ihtilaf ile ele aldığı mantığın meşruiyeti meselesinde şarih sarahaten mantığı tervic eder ve hatta bu meşgaleyi farz-ı kifaye seviyesine çıkarır. Bu durum bize şarihin manzumeyi izah ederken aynı zamanda ele aldığı meselelerde aktif bir tutum sergilediğini gösterir.

Eserin seyrine paralel olarak değerlendirmelerimize şu ifadelerle devam ediyoruz;

Müellif, Katibî'nin meşhur eseri *Şemsiyye*'nin girişine benzer şekilde netice nedir, düşünme (fikir, tefekkür) nedir, tahayyül nedir'in cevabına istinaden bu kavramların lügat ve ıstılahî anlamlarının tarifini vererek eserine başlamaktadır. Buna göre netice, sözlükte semere-ürün anlamına gelmekte ancak ıstılah olarak öncül konumundaki iki sözden bizatihi lazım gelen üçüncü bir söz anlamına gelmektedir. Düşünme ise (fikir veya tefekkür ise) lügatte zihnin, makulat yani düşünülenlerdeki hareketi anlamına gelmektedir. Mahmud Nedim burada zihnin duyulurlardaki hareketine ise tahayyül denildiğini vurgular. İstılah olarak ise düşünmeyi, yine *Şemsiyye*'deki meşhur tarif olan 'Tertibu umurin ma'lume li't-teeddî ila meçhûlin' tarifine atıfla; ister kavram ister yargı olsun, bir bilinmeyene ulaştırması için bilinen en az iki şeyin düzene/tertibe sokulması; şeklinde tarif eder.

Eserin devamında akıl tarifine yer verilerek “Akıl bir nur-ı ruhanidir ki nefis onunla ulum-i zaruriye ve nazariyeyi idrak eder” der Mahmud Nedim. Bu tarife göre şarih; asıl idrak edenin nefis-ruh olduğunu, aklın ise bu idrake alet mesabesinde olduğunu düşünmektedir.

Daha evvel işaret ettiğimiz üzere Mahmud Nedim manzumenin edebi hususiyetlerine de dikkat çekmektedir. Giriş bölümünde bu zikrettiğimiz hususla alaklı olarak “Berâat-i İstihlâl” kavramına başvurur. “Bir esere konusuyla ilgili ifadeler kullanarak güzel bir üslûpla başlamak anlamında edebiyat terimi”¹⁴¹ olan bu kavramı kendi uslubu ile izah eder. Edebiyata dair izahlarının yanında şarihin ayrıca manzumede kendisine atıfta bulunulan hadisleri zikrederek tavsif etmesi bu babda ilave edebileceğimiz hususiyetlerdendir.

Mantık meselelerine girmeden evvel bu ilme dair klasik mevzu, mesail ve mebadi tasnifine yer veren şarih; öncelikle bu ilmin vazı’ının, yani söz konusu ilmi bir disiplin olarak ilk defa vaz edeninin Aristoteles olduğunu belirtmektedir. İlmin mesaili olarak, tarif ile kıyasın heyeti ve bunlarla ilgili şeylerden bahseden nazarî önermeleri; mevzusu olarak da tasavvurât ve tasdikâtı zikretmektedir. Mantığı tüm ilimlerden üstün gören şarih bazı ilimlerin başka yönleri itibari ile mantıktan üstün olabileceğini ilave etmektedir.

Şerhin ilk faslı mantık ilmiyle iştiğalin cevazı konsuna hasredilmiş. Bzim coğrafyamızda daha çok yaygın olan *İsâgûcî*, *Şemsiyye*, *Tehzibu’l-Mantık* ve benzeri mantık risalelerinde mantığın caizliği konusuna hiç girilmemekte, bu konu bir mesele addedilmemektedir. Ancak Mısır-Mağrib bölgesinde felsefe ile uğraşmanın caiz olup olmadığı meselesinin bir uzantısı olarak felsefenin girişi sayılan mantık ile uğraşmanın hükmü nedir konusu tartışılmalıdır. Bu bağlamda nisbeten böylesine küçük manzum, muhtasar bir metinde dahi bu konuya değinilmesi coğrafyanın ilim kültürü ile ilişkilendirilebilir. Cevaz meselesi söz konusu olduğunda genelde karşıt iki görüş zikredilir; ilki Gazali’dir ki bu ilim için müstehap demiştir. İbn Salah ve İmam Nevevi’nin yer aldığı diğer kutup bu ilimle iştiğali haram addetmiştir. Bu meselede vaz

¹⁴¹ Nasrullah HACİMÜFTÜOĞLU, “Berâat-i İstihlâl” md., DİA, c. 5, s. 470.

edilen bir üçüncü görüş ise *Süllem*’de özetlenen yoldur ki mantık ilmi ile iştiğali farz-ı kifaye kabul etmektir. Bu görüşe göre herkes değil ama ilgili alimlerin, özellikle de kelam alimlerinin; sahih itikadı korumak, kollamak, savunmak adına güçlü bir alet/silah kabilinden mantık ilmiyle uğraşmaları gerekir. Revaç bulan bu görüşle garihası/fitratı bozuk olmayan, İslam fitratı üzere olan, Kur’an ve Sünnetle mümaresesi sağlam olan insanların mantıkla ilgilenmesi hedeflenmiştir. Şarih bu meselede; bu manzumenin, Muhammed b. Yusuf es-Senusî’nin *Muhtasaru’l-Mantık* isimli eserinin ve Ebheri’nin *İsâgûcî*’si gibi müteahhirunun mantık eserlerinin okunması-okutulmasında ihtilafın bulunmadığını, bu eserlerden istifadenin her iklim ahalisi üzerine farz-ı kifaye olduğunu belirtmektedir.

Envâu’l-İlmi’l-Hâdis başlığı altında klasik mantığın İbn Sinâ’cı temel tasnifi olan tasavvur-tasdik (kavram-yargı) ayrımı bu eserde; müfred idrak ve hükmi nisbetin vukuunun idraki şeklinde zikredilmiştir. Yani müfred ve mürekkeb ifadeleri kullanılmasa da; müfred, bileşik idrak şeklinde tasnif söz konusudur. Bu tasnifin ilk kavramı olan müfred (tekil) idrak’ın; tab’en önce gelmesi sebebi ile mantık eserlerinde de vaz’ın önce geldiği şerhte vurgulanmıştır. Bu başlık altında önce gelmenin beş türü de belirtilmiştir. Bunlardan ilki bit-tab/tabii-doğal tekaddüm, öncelik; 2’ye nisbetle 1’in önceliği ile tasdike nisbetle tasavvurun önceliği gibi. İkincisi zamansal öncelik, oğluna nisbetle babanın önceliği gibi. Üçüncüsü neden olma önceliği, yüzün hareketine nisbetle onun hareketinin nedeni-illeti olan parmağın hareketinin önceliği (her ne kadar ikisi de eş zamanlı olsa da). Dördüncüsü mertebe bakımından öncelik, imamın cemeatine önceliği gibi. Beşincisi üstünlük bakımından öncelik ki alimin cahile önceliği gibi. Burada zikredilen tasavvurun tasdikten önce gelişi de tabii öncelik türünden olmaktadır. Bu başlıkla alakalı son olarak şarihin idrak ile alaklı verdiği şu maumatlara işaret edeceğiz. “Teemmüle yani tefekküre, düşünüp taşınmaya, sürece, kıyas kurmaya, orta terim talebine ihtiyaç duyulan idraklere nazarî; ihtiyaç duyulmayan idraklere ise zarûrî adı verilir. Zarûriye, celî (apaçık) ve bedihî adını da alır.

Tarifi (tanım); “bizi tasavvura, herhangi bir kavrama ulaştıran” olarak, hücceti (kanıt) de, “bizi herhangi bir tasdike ulaştıran” şeklinde izah eden Mahmud Nedim delalet konusuna girmezden önce açıklayıcı bir bilgi verir. Delalet aslında vaz’iyye,

akliyye ve âdiyye (yani tabiiyye) olmak üzere üç kısımdır ve bunların her biri de; lafızla ve lafzın dışında olan diye ikiye ayrıldığında delaletin aslında altı türü vardır. Ancak mantıkçılar sadece lafzî olan vazî-uzlaşım sal delaletle ilgilendiklerinden dolayı, müellifin de sadece bununla yetindiğini, diğerlerinden bahsetmediğini belirtir.

Lafızlar bahsine gelince şarih müfred ve mürekkeb lafızlara dair izahata yer verir: Zeyd'in çocuğu gibi izafet bileşikliği; 'düşünen canlı' gibi takyidi, yani tanımsal bileşikler ve Zeydun kâimun gibi isnad içeren yani önerme halindeki bileşikler, bileşik-mürekkeb grubuna; isim ve fiil ve harf ile alem-özel ad olmaları şartıyla Abdullah ve isim olarak verilen 'düşünen canlı' ve hüccetü'l-islam emsali sözcükler de müfrede dahil olur. Mahmud Nedim devamla yaygın tarifinden farklı olarak külliyyi-tümeli, ferdler arasında müşterek/ortak olmayı ifham eden lafız olarak açıklamakta, böyle olmayan lafızları ise tikel diye tarif etmekte; bila noksan ve la-ziyade tabiri ile inhisar'ı yani mutlak sınırlandırmayı kasederek; "tam olarak tümel, beş türdür" diye eklemektedir. Aynı şekilde bunlardan ilk sırada zikrettiği cins de; ne eksik ne fazla; yakın, uzak, ve ara cinslerdir.

Lafızların manalarına nisbeti konusu *İsâgûcî*'de yer almazken, *Şemsiyye*'de yer almaktadır. *Süllem*'de bu konunun iki satırla dahi zikredilmesi dikkate değer bir husustur. Ayrıca *Süllem*'in yer verdiği ifadeyi Mahmud Nedim, lafızların anlam ve lafızlara; anlamların lafız ve ferdlere nisbeti şeklinde açmakta ve örnekler getirmektedir. Bunun da ne eksik ne fazla beş olduğunu belirtir; bunlar umumiyetle tevatu', teşkik, tebayün, iştirak ve teradüftür fakat kafiye için olsa gerek metinde teşkik yerine teşakük; tebayün yerine tehalüf denilmiştir. Mahmud Nedim bunları şerhte izah etmektedir ve tevatu' ile kasdın tevafuk olduğunu yani manada tüm ferdlerin birbirine muvafık-eşit olduğu tümeller olduğunu belirtmektedir. Eşitliğin bulunmadığı, derecelenmenin söz konusu olduğu "müşekkek"tir ki güneşin nuru ile mumun nuru arasındaki derece-şiddet farklılığı buna örnek teşkil eder. Lafzın tek, anlamın birden fazla olması iştiraku'-ism yani eş-adlı; lafız çok, anlamın tek/aynı olması teradüf-müteradif yani eş anlamlı; lafızların da anlamın da birden fazla olması; tebayün yani ayrı anlamlı şeklinde tarif edilmektedir. Bunlara ilaveten yine *Şemsiyye* ile paralel olarak, "talep yukarıdan aşağıya doğru olursa emir; aşağıdan yukarıya doğru olursa

dua; eşit seviyelerdeki kişiler arasında olursa iltimas adını alır” şeklinde bir izah görüyoruz şerhte.

Mahmud Nedim, Küll-Tüm ile Küllî-Tümel arasındaki farkı “kül ve külliyyeti, cüz ve cüz’iyyeti” faslında örneklendirir. “Malumdur ki küllinin cüziyyatı üzerine hamli sahih olur. Zeydün insanün ve Amrun insanün gibi. Lakin küllün eczası üzerine hamli sahih değildir. Mesela beyt bir kül olduğundan cidar ve sakfi gibi eczası üzerine hamliyle, el-cidaru beytun ve es-sakfu beytun denilmek sahih olmaz”. Yani küllî-tümelin tikelleri üzerine yüklem olması mümkün iken, küll-tüm’ün yüklem olması caiz değildir. Mesela tümel olan insan, Zeyd ve Amr misali cüz’iyyatı üzerine yüklem olup Zeyd insandır, Amr insandır denilebildiği halde mesela ev bir tüm-küll olduğunda onun duvar veya çatı gibi cüz’leri üzerine yüklem yapıp; duvar, evdir; çatı evdir demek sahih olmaz.

Muarrifat yani tarif ediciler faslında, tarif edici söze kısaca tarif dendiğini Mahmd Nedim belirtir. Muarref yani tarif edilen; “ya künhüyle yani hakikati ve mahiyetiyle yahut ta tarif edilenin dışındakilerden onu ayırt edecek vecihle tasavvur ettiren sözdür” şeklinde izah edilmekte ve tarif üç kısma ayrılmaktadır; hadd-tanım, resm-betim ve lafzî-sözlüksel tarif. Mahmud Nedim *süllem* metnindeki had ile kastın tam tanım, cins ile kasdın yakın cins, fasıl ile kasdın yakın fasıl, benzer şekilde resim ile kasdın tam resim, hassa/özgülük ile kasdın da tüm ferdleri kuşatan (şamile) ve ayrılmayan (lâzime olan) hassa olduğunu açıklar. Şamile kaydını koymakla, insana özgü olsa da her bir insan ferdinde gözükmeyen mesela ‘alim olmak’ gibi hassaları tarifi dışında bırakmak (veya bu gibilerin tarife dahil olmasından sakınmak), lazime ile de ayrılabilen hassalardan sakınmak istemiştir. Mesela bilfiil gülmek lazimi bir hassa değil, mufarik bir hassadır; halbuki bilkuvve gülme insan türü için lazimi bir hassadır. Ayrıca telifte tam demeden sadece had ve resm ifadesiyle “iza zukire’l-mutlak kaside’l-kemal” yani mutlak zikredilince kemali/tam olanı kastedilir fehvasınca tam tanım ve tam resim kastedilmiş, nakıs olan bir sonraki beyitte tahsisle zikredilmiştir. Bu meyanda müellif, tek başına faslı zikretmeyi nakıs tanım, tek başına hassayı zikretmeyi nakıs resim olarak zikretmiştir. Bu ifadenin *Îsâgûcî*’de olmayıp *Şemsiyye*’de var olduğunu göz önünde bulundurursak metnin *Şemsiyye*’yi takip ettiğini

söyleyebiliriz. Metnin devamında lafzî tarîfin izahına yer verilmektedir: mantıkçılar nezdinde bilinen, bir lafzî daha bilinen eş anlamlı bir lafızla değiştirip tefsir etmekten ibarettir. Bütün bu tarîf türleri için efradını cami ağıyarını mani olmak birincil şarttır, yani tarîf, tarîf edilene dahil olan hiçbir şeyi dışarıda bırakmamalı, dahil olmayan ağıyarı da içeri almamalı, tam bir temyiz sağlamalıdır. En zayıf tarîf olan resm-i nakıs bile olsa bu şartı sağlamalıdır, yoksa tarîf işlevi görmez. Mahmud Nedim, ağıyarını mani ibaresini manzumede yer alan muttarîd kelimesine, efradını cami ibaresini ise “mun‘akis” kelimesine istinad etmiştir.

Mahmud Nedim tarîfin diğer şartlarını da sıralar; tarîf edici söz, anlaşılma-bilinmek bakımından tarîf ettiğinden daha uzak veya ona eşit olmamalı. Muhatap tarafından ondan daha bilinir ve zahir, aşîkar olmalı ki tarîf edici-açıklayıcı, şerh edici olabilsin. Belirli-açık bir karine olmadıkça mecaz kullanım olmamalı (açık bir karine, herkesin açık anlayacağı bir mecaz olursa olabilir demiş oluyor), açık karine ilavesi olmaksızın eş adlı (iştirakü’l-isim) kullanılmamalı, ve kısır döngü olmamalı; mesela fıkıhî, fakihin yaptığı ilim, fakihî de fıkıh ilmiyle uğraşan diye tarîf etmek gibi. Devamında Mahmud Nedim zikrettiği hususlara dair örnekler verir. Tarîfin, tarîf ettiği şeyden (muarreften) daha zahir-açık olması şartına uymayana örnek olarak, ateş için “nefs gibi” denilerek tarîf edilmesini verir. Zira nefis, daha problemlî-tartışmalı, kapalı bir kavramdır. Zihinde açıklık bakımından birbirine eşit olanla yapılan tarîfe örnek olarak ise; hareketliyi, sakin olmayan şey diye tarîf etmeyi verir. Zikredilen bu tarîfin şartları kısmı da *İsâgûcî*’de yer almayıp, *Şemsîyye*’de mevcuttur. Tarîfte devr-kısır döngü hatasının iki tür olduğunu belirtir Nedim, açık ve kapalı. Açığa örnek; güneşi, gündüzleyin ortaya çıkan gök cismi diye tarîf edip; gündüzü de, güneşin doğuşu ile batışı arası, şeklinde tarîf etmek gibi. Güneşi gündüz ile gündüzü de güneş ile tarîf, devri-kısır döngüyü gerektirdiğinden fasit bir tarîftir. Gizli devr-kısır döngü hatasına ise “bir aracı vasıtasıyla tarîfin tarîf edilene dayanmasıdır” diyerek şu misali verir: mesela 2’yi, iki eşite bölünen ilk sayı ya da ilk çift sayı diye tarîf etmek. Müşterek isim yani eş-adlı isim kullanarak da tarîf olmaz, mesela güneşi; pek çok anlama gelen (para, göz, pınar, nakit vb.) ‘ayn’ ile tarîf etmek gibi. Ama belirli bir karine ilave olursa tarîf mümkün olabilir, mesela güneşi; gökte ışık verici olan ayn’dır diye tarîf etmek gibi.

Süllem'de geçen "hükümlerin tanımda kullanılması merduddur" şeklindeki ifadeye Mahmud Nedim "buradaki hudud ile rüsum yani resimlerin kastedildiği" yönünde bir açıklama getiriyor. Buna göre tarifte hüküm içeren kaziyye ifadeleri kullanılmaz. Yine 'ev' harfinin yani 'ya da' şeklindeki edatın da tanımlarda zikredilmesi caiz değildir, fakat resim tarifinde caiz olur.

Mahmud Nedim söz konusu açıklamaların yapıldığı beytin sonundaki "mantıkçıların bildiklerini sen de bil" manasındaki ibarenin 'mâ derev' yerine bazı nüshalarda 'mâ revev' geçtiğini, buna göre de mananın "mantıkçıların bildiğini sen de bil" değil, "mantıkçılardan rivayet edileni sen de bil" şeklinde olacağını açıklar. Bu açıklamalar sebebi ile şarihin bir nevi tahkik, eleştirmeli metin incelemesi yaptığını söylemek mümkündür.

Kaziyye babına gelince Mahmud Nedim sözün, hükmü kuşatması bakımından kaziyye (önerme); doğruluk ve yanlışlığı muhtemil olması bakımından haber; kıyasın bir parçası olmak itibarıyla öncül (mukaddime); delile ihtiyaç duyması bakımından dava (iddia); istidlale başlama noktasında matlub; delilin sonuç vermesi bakımından ise netice diye isimlendirildiğini belirtir. Kaziyye/önerme, önce şartlı ve yüklemli diye ikiye ayrılır. Yüklemli olan; öncelikle nicelik bakımından, konusu-mevzusu tümel bir kavram olan önermedir ya da tekildir. Konusu tümel olan da ya 'sur'lanmış, (musevvere) yani nicelik edatı kendisine eklenmiş olandır ya da eklenmemiş yani mühmel önermedir. Nicelik edatları da 'Tüm/her', "bazı", "hiçbir", "bazısı değil" ve bunların benzerleri olacak şekilde dört türdür ki bunlara "mahsurat-ı erbaa" yani dört nicelikli önerme türleri denilir. Metnin devamında önermenin cüz'leri-parçaları zikredilmektedir. Yüklemli önermenin ilk cüz'ü mevzu/konu, ikinci cüz'ü ise mahmul/yüklemdir. Önerme bağlamında her ikisi de vazgeçilmez, zikredilmesi gerekli cüz'lerdir; birisi zikredildiğinde diğerinin zikrine gerek kalmaz diye bir durum söz konusu değildir. Eşit seviyede önerme için olmazsa olmaz cüz'ler-parçalardır. Bu izahatın akabinde şartlı önermenin cüz'leri belirlenir. Mahmud Nedim bitişik ve ayrışık şartlıyı birden kuşatacak olan kriter anlamında 'talik' terimini kullanır. Eğer önermede 'ta'lik', iki önerme arasında bir tür alaka/ilgi kurma, ile hüküm olunmuş ise bu önerme şartlı önerme diye isimlendirilir. Şartlı önermenin cüz'leri ise mukaddem-önbitişen ve

tali-artbitişendir. Eğer şartlı önermenin içerdiği bu ‘alakalandırma’ mukaddem ve tali arasında; telazüm, yani birbirine eşlik etme (tesâhüp) ifade ediyorsa bu şartlı önerme, bitişik şartlı (muttasıl şartiyye) adını alır ki bunun da hakikiyye ve ittifakiyye olmak üzere iki türü vardır. Eğer bu ‘alakandırma’ (ta’lik), tenafür yani mukaddem ve tali arasında bir cihetten birbirini nefyetme, inatlaşma, birbirini ittirme ilişkisi içeriyorsa bu şartlı önerme de ayrışık şartlı (munfasıl şartiyye) adını alır. Bu inatlaşmanın çeşidine binaen üç türü vardır: 1-Maniatü’l-cem olan, yani sadece ‘hem odor/öyledir hem de budur/böyledir’ dememizi engelleyen; 2- Maniatü’l-huluv olan, yani ‘ne odor/öyledir ne de budur/böyledir’ dememizi engelleyen; 3- Maniatü’l-cem ve huluv olan; yani ‘hem, hem de’ dememizi de ‘ne, ne de’ dememizi de engelleyen türdür ki hakiki ayrışık şartlı olan önerme, bu üçüncüsüdür.

Tenakuz faslında zikredilen tarif şöyledir: Tenakuz/çelişki; iki önermenin, birinin doğruluğu, diğerinin ise yanlışlığı lazım gelecek şekilde nitelik bakımından, yani olumluluk ve olumsuzluk bakımından birbirinden farklı olmasıdır. Eğer bu iki önerme, şahsiyye-tekil ya da mühmele-niceliği belirsiz önermeler ise, bunların sadece niteliklerinin birbirinden farklı olması tenakuz için yeterlidir. Ama eğer önermeler nicelikli-musevvere iseler, o zaman hem nitelik hem nicelik bakımından birbirinden farklı olmaları gerekir, yani tümel olumlunun çelişği tikel olumsuz, tümel olumsuzun çelişği ise tikel olumlu olur. Bu fasıldan sonra, düz dönderme-aksi müstevi konusuna değinilir.

Düz döndürme; önermenin doğruluğu, niteliği ve niceliği baki kalmakla birlikte konusunu yüklem, yüklemine konu yapmak, birbirleriyle değiştirmektir. Ancak tümel olumlunun düz döndürmesinde nicelik, olduğu hal üzere kalmayıp tümelden tikele döndürülür. Ayrıca tikel olumsuza düz döndürme lazım gelmez. Bunun dışındaki diğer üç tür nicelikli önermenin düz döndürmesi yapılıır. Mühmel olumsuz da tikel olumsuz hükmündedir. Mahmud Nedim, Ahdarî’nin “bit’-tab müretteb olanda aks söz konusudur ama bi’l-vaz’ müretteb olanda aks söz konusu değildir” sözünü şöyle şerheder: burada aks ile hem düz döndürme hem de ters döndürme kastedilir ve bi’t-tab müteretteb olan yüklemli ve bitişik şartlı önermelerdir ki bunlarda bütün türleriyle aks-döndürme mümkündür; ancak bi’l-vaz müretteb olan ayrışık şartlı da ise döndürme

olmaz. Yani yüklemli önermede de bitişik şartlı önermede de önermeyi oluşturan cüz'ler doğal olarak sıralanır, vazî-keyfî bir sıralama yoktur ancak 'ya-ya da'lı ayrışık şartlı önermenin cüz'lerinin sıralanışında tabii bir zorunluluk olmadığı için; sayı ya tektir ya da çifttir dediğimiz gibi, sayı ya çifttir ya da tektir de diyebiliriz. Tabii bir sıralanış burada söz konusu olmadığı için cüz'lerin yerlerini değiştirmek şeklinde bir döndürmeye de ihtiyaç yoktur.

Manzume sadece düz döndürmeden bahsetmekte, Mahmud Nedim de ters döndürme-aks-i nakiz konusuna girmemektedir. *İsâgûcî*'de de sadece düz döndürmenin ele alındığını, *Şemsiye*'de ise her ikisine de değinildiğini zikretmekte fayda var.

Söz konusu fasıldan sonra eserde kıyas babına geçildiğini görüyoruz. Bu bahiste İbn Sina'nın dönüm noktası olduğunu zikretmemiz gerekir. Zira ondan önce önermenin yüklemli ve şartlı olmasına dayanarak kıyas da yüklemli ve şartlı kıyas diye temelde ikiye ayrılıyordu. İbn Sina ile birlikte; "neticeyi ya da neticenin çelişğini, bilfiil değil bilkuvve içeren 'iktirâî' kıyas ve bilfiil içeren 'istisnâî' kıyas" şeklinde daha kuşatıcı bir tasnif getirilmiş ve bu tasnif İslam dünyasında kabul görmüş, oldukça revaç bulmuştur. İbn Sina'nın sistemine göre istisnâî kıyasta bir şartlı önerme kaçınılmaz iken; iktiranî kıyas, sadece yüklemli önermelerden oluşabildiği gibi ayrıca şartlı önermelerden de oluşabilmektedir. Böyle kuşatıcı bir iktiranî kıyas teorisi İbn Sina tarafından vaz edilmiştir. İşte bu noktaya bağlantılı olarak Mahmud Nedim, Ahdarî'nin "İktiranî kıyas sadece yüklemli öncüllere özgüdür" ifadesinin şerhinde, Şeyh İbn Sina'ya göre şartlı öncüllerden iktiranî kıyas mümkün iken, nazımın *el-Kafiye* isimli eseriyle meşhur olan İbnü'l-Hâcib'e (ö. 1249) tabi olarak iktiranî kıyasa sadece yüklemli öncülleri tahsis ettiğini belirtmektedir.

Mevzunun devamına kıyasın cüz'leri zikredilir. Öncelikle kıyasın terkihi için mantıkçıların zikrettikleri şartlara riayet etmek gerektiği belirtilir. Mesela 1. Şeklin şartı için zikredilen icab-ı suğra ve külliyyet-i kübra; yani küçük öncülün olumlu olması, büyük öncülün tümel olması şartı gibi şartları dikkate almak gerekir. Zira kıyasın neticesi öncüllerin sahihliğine ve tertibindeki sahihliğe de bağlıdır. Kıyasın unsurları belirlenerek şekillerine geçildiğinde, neticenin yüklemi büyük terim (hadd-i ekber);

büyük terimin geçtiği öncül, büyük öncül (mukaddime-i kübra); neticenin konusu küçük terim (hadd-i asgar); küçük terimin geçtiği öncül, küçük öncül (mukaddime-i suğra); ve her iki öncülde geçen, tekrar edip de sonuçta mülga olan, orta terim (hadd-i evsat) diye isimlendirilir. Kıyasın ‘şekilleri’nde öncüllerin nitelik-nicelik durumları değil de hey’eti, yapısı dikkate alınır; kıyasın hey’eti de bu üç terimin öncüllerdeki konumlarıyla, özelde de orta terimin bulunduğu konumla ilgilidir. Şekiller içinde nitelik-nicelik farklılığı ise darbları oluşturmaktadır. Eğer iktiranî kıyasta orta terim, küçük öncülde mahmul ve büyük öncülde mevzu konumunda ise buna birinci şekil adı verilir; eğer bunun tersi ise yani küçük öncülde mevzu ve büyük öncülde mahmul konumunda ise 4. Şekil adını alır. Eğer her iki öncülde de mahmul ise 2. Şekil, her iki öncülde mevzu konumunda olursa 3. Şekil adını alır. 1. şekil geri kalan tüm şekillerden üstün; 2. Şekil, 3. Şekilden; 3. Şekil de 4. Şekilden üstündür. Mahmud Nedim, kıyasın dört şeklinin de netice verme şartlarını özet olarak zikretmektedir. Bu hususta şunu da ilave edebiliriz ki eserde; 4. şeklin netice verici darbu olarak *Şemsiyye* müellifi Katibi gibi sekiz darbin değil, mütekaddimun mantıkçılar gibi beş darbin bulunduğu zikredilmiş; netice verici (müntic) olan bu darplar dışındaki ihtimallerin hiçbir zaman netice vermeyeceğini belirtilmiştir. Ayrıca iktiranî kıyasın tüm darblarında neticenin, iki öncülden en zayıf-düşük (ehass) olana tabi olduğu, yani öncüllerden birisi olumsuz ise neticenin de olumsuz; öncüllerden biri tikel ise neticenin de tikel olduğu ifade edilmiştir, diğer öncülün olumlu veya tümel olması etkili olmaz.

Mahmud Nedim yine bu zikredilen darbların, hamlî kıyaslara özgü olduğu, şartlı kıyaslar için geçerli olmadığı ifadesini, musannıfın bu konuda İbn Sina’ya değil de İbn Hacib’e tabi olduğunu belirterek şerh eder. Zira İbn Sina’nın vaz etmiş olduğu sisteme göre, iktiranî kıyas; sadece yüklemli öncüllerle değil, şartlı öncüllerle de yapılabilir. Ancak Ahdarî bunu tercih etmemiştir. Yüklemli öncülleri, iktiranî kıyasa, şartlı öncülleri ise istisnaî kıyasa özgü kılmayı tercih etmiştir. İktiranî kıyas bölümünün sonunda “matvi” denilen düzensiz kıyasa da Ahdarî kısaca değinir. Bu türden kıyasta öncüllerden biri veya netice zikredilmeyerek hazfedilebilir.

Mahmud Nedim istisnaî kıyası şöyle tarif etmektedir: öncülleri, neticeye yahut neticenin çelişğine bilfiil delalet eden kıyastır. Yani neticenin aynı yahut

çelişğini, parçaları ayrı ayrı değil de tam olmak suretiyle öncüllerde zikredilen kıyastır. İstisnâ kıyasta eğer büyük öncül bitişik şartlı ise mukaddemin onaylanması, talînin onaylanmasını; talînin çelişğinin onaylanması ise mukaddemin çelişğinin onaylanmasını netice olarak verir. Bunun dışındaki iki ihtimal ise netice verici, muntic değildir. Yani mukaddemin çelişğinin onaylanması, talînin çelişğini netice vermez; yine talînin kendisinin onaylanması da mukaddemin kendisini netice vermez. İstisnâ kıyasta eğer büyük öncül ayrışık şartlı ise ve ayrışık şartlı; eğer hem mani‘atü’l-cem hem de mani‘atü’l-hüluvv olan hakiki ayrışık şartlı ise, taraflardan birini onaylamak diğernin çelişğini; taraflardan birinin çelişğini onaylamak diğernin aynını netice verir. Ama eğer büyük öncül sadece mani‘atü’l-cem olursa, taraflardan birini onaylamak diğernin nefyini netice verir; ancak taraflardan birinin çelişğini onaylamak diğernin aynını netice vermeyebilir. Yine eğer sadece mani‘atü’l-hüluvv olursa taraflardan birinin çelişğini onaylamak diğernin aynını netice verir; ama taraflardan birinin aynını onaylamak, diğernin çelişğini her zaman vermeyebilir.

İstisnâ kıyası da anlattıktan sonra “levahiku’l-kıyas” yani kıyasın ekleri konusuna da girilir ve burada, mevsulu’n-netaic ve mefsulü’n-netaic şeklinde iki türüyle birlikte bileşik-mürekkeb kıyas kısaca tarif edilir. Bileşik kıyastan sonra istikra-tümevarım ve temsil-analoji tarif edilir. İstikra, tikellerden tümele doğru akıl yürütmedir ve bunun aksı, öncesinde anlatılan kıyastır. Yani tümelden tikele veya başka bir tümele doğru akıl yürütmü, tümevarım. “Temsil” ise fukahânın kıyası olarak isimlendirilir. Burada tikelden başka bir tikele, cami’ vesilesiyle yani aralarındaki müşterek bir mana nedeniyle, bir hükmün taşınması söz konusudur ki fukeha kıyası diye isimlendirilir. Mahmud Nedim, Ahdarî’nin “istikra ve temsil, kesinlik ve yakın ifade etmez” sözünden hareketle nazımın nakıs istikrayı kastettiğini belirtir; zira nakıs istikra yakın ifade etmez ama tikellerinin hepsinin tamamen kuşatılabildiği tam istikra yakın verir.

Kıyasın ekleri konusundan sonra “akşamü’l-hüccet” başlığı altında beş sanat konusu işlenir. Müellife göre hüccet, naklî veya aklîdir ve aklî hüccet-kanıt da beşdir: Hatabe, şiir, burhan, cedel ve safsata. Burada müellifin beş sanatı, hüccetin kısımları

olarak tabir etmesi dikkat çekicidir; ayrıca hücceti en başta aklî ve naklî diye ikiye ayırması da dinî ilimler merkezli bir yaklaşımın göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Beş sanattan-hüccetten en celi, kavi olanı, burhan: evveliyat, müşahedât, mücerrebât, mütevatırat, hadsiyyat ve mahsusat türünden öncüllerden oluşan kıyastır. Burada dikkat çeken husus, İbn Sina'da da altı tür olan ve yakîniyyâtın unsurları olarak değerlendirilen bu türler içinde 'kıyasları beraberinde olan önermeler' (kazaya kıyasatüha maaha) tabiriyle matematiksel önermeleri kapsayan bir türün burada zikredilmemesi, onun yerine müşahadat ve mahsusatın ayrı iki tür şeklinde zikredilmesidir. Halbuki İbn Sina *İşarat*'ta; müşahadat bir ana türdür, onun altında mahsusat ve itibariyyât vardır demektedir.

Şarih bahsi ilginç kelami bir konuyla bitirir; öncüllerin ilmi veya zannı ile sonucun ilmi veya zannı arasındaki ilişkinin-irtibatın keyfiyeti hakkında tartışma olduğunu belirtir. Bazılarına göre bu irtibat aklîdir, bazılarına göre âdetseldir; bazılarına göre tevellüd, bazılarına göre ise vaciptir. Mahmud Nedim, şerhinde öncelikle Ahdarî'nin asıl ifadesi olan "öncüllerin neticeye delaleti"ndeki delalet lafzının 'irtibat' anlamında kullanıldığını belirtmiştir; buna göre de öncüllerle netice arasındaki ilişki irtibat şeklinde yorumlamıştır. Ayrıca zikredilen görüşlerden ilkinin doğru olduğunu, ikincinin de hak olduğunu belirtmiş, diğer ikisinin yanlış, batıl olduğu; üçüncünün mutezile, dördüncünün ise felasife görüşü olduğu yönünde yorum getirmiştir.

Hatime bölümünde ise burhandaki hata başlığıyla safsatanın konusu kısaca özetlenmiştir. Şayet burhanda hata olursa bu ya maddesinde ya da suretinde olur. Maddesinde olan hata da ya lafızda ya da manadadır. Surette hata ise kıyasın şekillerinin dışına çıkmak ya da şekillerin darblarında netice verme şartlarını ihmal etmek sebebiyle olur. Şarih böylece eserini hitama erdirir.

SONUÇ

İslam telif tarihi içerisinde yer alan eserlerin ciddi bir kısmı nazmen kaleme alınmıştır. Bu manzum ürünler belli bir ilme mahsus olmayıp, tefsirden okçuluğa müslümanların hemen bütün ilgi alanlarını kuşatacak derecede geniş bir sahayı ihata etmektedir.

Mantık eserleri söz konusu olduğunda ise bu sahaya dair kaleme alınmış manzum eserlerin sayısının hiç de az olmadığını görmekteyiz. Bu eserlerin bir kısmı doğrudan telif mahiyetinde iken diğer bir kısmı mensur teliflerin nazma çekilmiş hali olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca birçok manzum mantık eseri de muhtasar, şerh şeklinde telif edilmiştir. Ne var ki manzum mantık eserlerine dair çalışmalar son derece sınırlı kalmıştır. Bu gelenek üzerine yapılmış sayıları sınırlı çalışmalar bütünü kuşatmaktan uzak olduğu gibi, belli birkaç eser etrafında şekillenmiştir. Biz bu çalışmamızda söz konusu eksikliğin giderilebilmesine katkı sağlamak amacı ile inceleme imkanı bulabildiğimiz manzum mantık metinlerine dair bazı malumatlar vermeye, bazı yanlışları düzeltmeye çalıştık.

Araştırmamız neticesinde gördük ki, telif-şerh-tanzim (mensur bir eserin nazma çekilmiş hali) şeklindeki manzum mantık eserleri hakkındaki malumat, hem tek tek tasnife-tashihe-tedkike muhtaçtır hem de bu geleneğin bütünü itibari ile seyri-irtibatları konusunda yeterli çalışma ve ürün yoktur.

Araştırmamızın ikinci unsuru olan, Mahmud Nedim Karsîzâde'nin *es-Senedü'l-Muhkem* isimli *Süllem* şerhine gelince, eserin; tam-literal çeviri hüviyetinde olmadığını görmekteyiz. Eserde şarih evvela kelimelerin manalarını vermiş, ibareleri lisan bakımından tahlil etmiştir; daha sonra da söz konusu beytin yahut beyitlerin mantık ilmine dair ifade ettikleri izah konusu olmuştur.

Şarih eserinde yeri geldikçe Aristoteles, Gazali gibi şahsiyetlerden bahsederek, manzumede yer alan bu gibi zevata dair gizli yahut aşıkâr atıflardan haber vermektedir. Eserde konular ele alınırken yahut meseleler tartışılırken mantık sahasında eser vermiş yahut söz söylemiş ilmî şahsiyeti haiz zevatın kanaat ve ifadeleri de zikredilmiştir. Ayrıca beyitlerin izahı sadedinde yahut manzumedeki atıf

münasebeti ile alakalı ayet ve hadislerin de eserde açıklamaları ile yer aldığını görüyoruz. Bu malumatların yanına, Mahmud Nedim'in asıl metinde geçmeyen alakalı mesele ve ibareleri de eserinde zikrettiğini, ilave edersek söz konusu şerhin beslendiği sahanın genişliği ve eserin ehemmiyeti kendiliğinden tebarüz edecektir.

KAYNAKÇA

AKŞEHİRLİ, Şeyhulislam Hasan Fehmi, *Manzûme fî Mesâili'l-Kıyâs*, müst. Muhammed Hazim, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi Koleksiyonu, nr. 2178, vr. 24b-30a

AKÜN, Ömer Faruk, “Kâşgarlı Mahmud” md., *DİA*, c. 25, s. 9-15

BAGA, Elif, “İslâm Matematik Tarihinde Hisâbî Cebir Geleneği ve IX/XV. Asırdaki Zirvesi: İbnü'l-Hâim'in *el-Mümti* Adlı Eseri”, *Nazariyat İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/2 (Nisan 2017).

BOLAY, Naci, "Ahdarî" md., *DİA*, c. 1, s. 508

CEVİZ, Nurettin, Soner GÜNDÜZÖZ, “Osmanlı Medrese Kültüründe Manzum İlmi Eser Geleneğinin Güzel Bir Örneği: *Lûgat-İ Yusuf*”, *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 10 Sayı: 29 (Güz 2006).

ELİAÇIK, Muhittin, “Medreselerde Okutulan Manzum Ders Kitapları”, *Medrese Ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler (Uluslararası Sempozyum)*, 29 Haziran - 1 Temmuz 2012, 2. Cilt, Editör Yrd. Doç. Dr. İsmail Narin, Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2013.

EMİROĞLU, Selim “Türkçe Manzum Nasihat-Nâmelerin Eğitim Değeri Üzerine Bir İnceleme”, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Selçuk Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2010.

el-BOLUVÎ, *Mustafa*, *Şerh-i Risâle-i Manzûme-i Eşkâl-i Erba'a*, Süleymaniye Ktp., H. Hüsnü Paşa Koleksiyonu, nr. 504, vr. 132b-139b

el-FASÎ, EbuMuhammed Abduselam b. et-Tayyib b. Muhammed, *Et-Tayyibiyye fî İlmi'l-Mantık Me'a Tevşîh ve Turra*, Nebbağîyye: 1435 h. (2014)

el-HALEBÎ, Muhammed Beşîr (v. 921), *Manzûmetu's-Şemsiyye fî'l-Kavâidi'l-Mantikiyye*, Mısır: Matbaatu's-Saâde, 1324/1906, 24s.

el-HÜSEYNÎ, es-Seyyid Ebî Bekr Abdurrahman b. Şihabuddin, *Kitabu Tuhfeti'l-Muhakkik Bi-Şerhi Nizâmi'l-Mantık*, Kahire: Menar Matbaası, 1330 h. (1911/1912)

GÜLENSOY, Tuncer, “Atebetü'l-Hakâyık”md., *DİA*, c. 4, s. 50-51

İBN ALÎ, Ali Raif Şakir b. İbrahim, *Manzûme fî'l-Mantık*, müst. Müellif Hattı, İstinsah trh. 1262, Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu, nr. 921, 33 vr.

İBN SÜLEYMAN, Ahmed, *Selâlimu'l-Muhakkik Manzûme fî'l-Mantık*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1268, 27 s.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin, “Science In The Ottoman Empire”, (t.y),
http://www.politikadergisi.com/sites/default/files/kutuphane/science_in_the_ottoman_empire_-_politikadergisi.com_.pdf, (04.04.2019).

İBRAHİM, *Kasîde fî Eşkâli'l-Akyise*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Koleksiyonu, nr. 3458, 27 vr.

KAPAL, Münire Nurefşan “Klasik Türk Edebiyatında Manzum Tıp Eserleri”, *Ankara, 2014. Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu*, 08-10 Mayıs 2014 Bildiriler Kitabı.

KARAAĞÂCÎ, Ahmed Rüşdi Efendi, (v. 1251), *Mantıktan Türkçe Bir Manzumenin Arapça Şerhi*, müst. Hafız Mehmed Nuri, İstinsah Trh. 1277, Süleymaniye Ktp., Kasidecizade Koleksiyonu, nr. 719, vr. 190b-205b

KIRKIL, Harun, “Türk Edebiyatında Manzum İlmihal Ve Fıkıh Kitapları İle Son Devre Ait Manzum Bir İlmihal: Manastırlı Mehmed Rıfat Bey Ve Manzum İlmihali”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 7, (Nisan 2006).

KURT, Osman, “Abdurrahman Ebû Zeyd El-Ahdarî Hayatı Eserleri Ve Mantık Manzûmesi: *Es-Süllemü'l-Münevrak Fî İlmi'l-Mantık*”, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

Mahmud Nedim, *es-Senedü'l-Muhkem fî Tercemeti's-Süllem*, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1317.

Miknasi, Abdülaziz b. Abdülvahid b. Muhammed, *Manzûme fî İlmi'l-Mantık*, Süleymaniye Kütüphanesi, İzmir Koleksiyonu, nr. 784, 54a-57b.

OLGUN, Tahir, *Edebiyat Lügati*, İstanbul: Asar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, 1355-1936.

ÖZFIRAT, Bayram, “Türk Edebiyatının Manzum İlk Siyeri: Velî'nin *Sîretü'n-Nebî'si*”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 12, 2014.

ÖZKILIÇ, İbrahim, “İbn Sina'nın el-Urcftze fi'l-Mantık Risalesi”, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 32 (2007/1).

ÖZKILIÇ, İbrahim “İbn Sina'nın el-Urcuze Fi'l-Mantık Adlı Eserinin Tanıtımı”, *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmi Dergisi*, Cilt 1-11, Bişkek 2006.

SEVİNÇ, Rıfat Resul, “Arapçada Manzum Gramerler, Özellikleri Ve Öğrenime Etkisi”, *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 20, Sayı: 66 (Bahar 2016).

Sicil-i Ahvali Defterleri, Defter: 20, Sahife 427.

YILDIRIM, Kadri, “Didaktik Şiirin Abbasiler Döneminde Ortaya Çıkışı ve Gelişimi Üzerine Bir İnceleme”, *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 18, Sayı: 1, 2009.

[BAHŞÎ HİCÂBÎ], *Manzûme fî Beyâni Eşkâli'l-Mantık*, Amasya İl Halk Kütüphanesi, nr. 1190, vr. 165b-166b.

-----, *Manzûme fî'l-Mantık*, müst. Ahmed b. Mahmud, Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidecizade Koleksiyonu, nr. 728/9, vr. 88b-92a

EK: MAHMUD NEDİM'İN *SÜLLEM* ŞERHİNİN TRANSKRİPSİYONU

İzah: Mahmud Nedim'in *es-Senedü'l-Muhkem fî Tercemeti's-Süllem*¹⁴² isimli eserinin Latin harfleriyle yazılmaya çalışıldığı bu kısımda şu hususlara dikkat edilmiştir:

- a. Bütünlük arz eden Arapça ibare ve cümleler Latin harfleriyle yazılmamıştır.
- b. Lüzumuna kanaat getirilinen yerlerde ibarenin daha rahat anlaşılması için metinde olmayan noktalama işaretleri kullanılmıştır.
- c. “ila.ah.”; ilâ âhirihi manasınadır.

¹⁴² Mahmud Nedim, *es-Senedü'l-Muhkem fî Tercemeti's-Süllem*, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1317, 55 s. Tahir Aga Tekke, 00387; Hüdai Efendi, 01530; Ali Emirî Mtf, 00187; Hacı Ali Sahip Efendi, 00268. / İstanbul, Süleyman Efendi Matbaası, 1303, 55 s. İ. İsmail Hakkı, 01748; Osman Huldi, 00418; 00419/03; Ali Galip Bey, 00394; Ömer Sindel, 00221.

es-Senedü 'l-Muhkem

fî

Tercemeti 's-Süllem

Ziraat Bankası İdare-i Umumiyesi Tahrirat Baş Katibi:

Karsîzâde Mahmud Nedim

Mearif Nezaret-i Celilesinin 6 Cemaziye'l-ûla sene 1317 tarihli ve 344 numaralı ruhsatnamesi ile tab' olunmuştur.

İstanbul

Mahmud Bey Matbaası

1317

[2]

Hamden lillahi Teâla bundan on dört sene evvel Maarif Nezaret-i Celîlesinin ruhsatı ile tab‘ ve neşr olunan bu eser-i âciz, İmam Ahdarî’nin (*süllem*) namı ile meşhur olan manzûme-i mantıkîyesinin ifâdat-ı vâzıha ile Türkçe şerh ve tercemesi olduğu için, rağbet-i umumiyyeye mazhar olarak nush-i matbuası kalmadığından tertib-i sehvlerinin tashihine dikkat ve i‘tina’ olunup, metni harekeli olduğu halde ikinci defa olarak tab‘ ettirilmiştir.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

أحمدك يا من تزين المنطق بتوحيد ذاته . وأخذت المقدمات
نتائجها الصادقة من بدیع صنعہ وآیاتہ . وأصلی واسلم علی سیدنا
ومولانا محمد عبدك ورسولك الذي كليبات محاسن الوري جزء
من بحر عرفانه واتقانه . وتصورات اهل الحقيقة فرع من اصل
تصديقاته وبرهانه . وعلى آله واتحبابه الذين حجوا خصائصهم
بالدليل الواضح والقول الشارح . وارفع أكف الدعاء لحضرة
امير المؤمنين وامام المسلمين . غيث المستمطرين . غوث
المستنصرين . مالك رقاب الامم . ظل الله في العالم . حجة الحق .
خليفة الرسول على الخلق . تاج ملوك الوري . بدر الخلافة
الكبرى . عميم العواطف . محيي العلوم والمعارف . سلطان البرين
والبحرين . خادم الحرمين الشريفين السلطان ابن السان السلطان
الغازي (عبد الحميد خان) ابن السلطان الغازي عبد المجيد خان .
ادام الله ايام خلافته . ودام بساط الامن منشورا للامم في ظل
ظليل سلطته وحمايته . ما ختاف الملوان . وتعاقب العصران .

ملك في عصره قد نشرت * ما طوى الدهر أ كف الأدب
فتحلى الجيد من أيامه * بحلى تحجل طوق الذهب

وسماء الملك فيها أشرقت * شمس فضل مالها من مغرب
فاستار الكون علما وسرت * ظلمات الجهل عن كل غي
ضاعف الله له الاجر ولا * زال يتلى اسمه في الخطب

[4]

Emmaba‘d, menşe-i enva‘-ı feyz u saadet olan ilim ve marifetin himaye-i mahsusa-i hazret zıll-i ilahiye mazhariyeti ile tarîk-i terakkide külle yevmin kat‘-ı meratib eylemekte bulunması ehl-i vatanın mûcib-i tezayüd-i şevk u gayreti olarak kâffesi veli-nimet-i bî-minnetimiz padişahımız efendimiz hazretlerinin ba‘is-i efzayış-i envar-ı fûnun olan efkâr-ı münevvere-i hazret-i hilafet-penahî ve enva‘-ı inayet bi-ğayat-ı tâcdârîlerine karşı nimet-şinasane ve mahmedet-kârâne iki sınıfa ayrılıp ellerinden geldiği kadar ifade ve istifadeye çalışmakta ve sâye-i maarif-piraye-i cenab-ı mülukanede bu şevk-i umumi ile maarif namına peyderpey vukua gelen hizmetlere hikmet-i hükümetçe birer kıymet verilerek evlad-ı vatan ber-vech-i matlub-i âli daima tahsil-i ilim ve marifete teşvik buyurulmakta olduğu cihetle bu abd-ı âciz yani cenah-ı necah-ı saltanat-ı seniyye iltica ve dehaletle mazhar-ı enva‘-ı âtîfet ve nail-i cemi‘-i saadet olan Çerkes kavminden Kabartay kabileli Karsizâde Mahmud Nedim İbnü’l-Hac Tâhir şu asr-ı mesud-i hazret-i padişahide ahlaf-ı vatana mûrâne bir hizmetle bi-kaderi’t-tâkat tahdis-i nimet arzusuna düşüp Allâme Ahdarî aleyhi’r-rahmetü’l-barinin hıfz-ı kavâid-i mantıkıyeyi teshil için yüz bu kadar beyitten ibaret olmak üzere nazm ve telif ve dibacesinde (سميته بالسلم المنورق . يرقى به سماء علم المنطق) beytiyle tesmiye ve tavsif eylediği muhtasar-ı latifî bazı muhakkıkîn kelimından muktebesen izahat-i lazime ilavesiyle Türkçe şerh ve tercüme ve bade teyessürü’l-hitam (*es-Senedü’l-Muhkem fî Tercemeti’s-Süllem*) ile tesmiye eyledim.

Ehl-i ilim ve edebın bu eser-i nacizanemde görecekleı hataları uluvv-i kadr ü şanlıı iktizasınca noksan-ı biza‘ama bağışlayacakları derkardır. Ve billahi’t-tevfık.

{ السُّنْدُ الْمُحْكَمُ }

{ فى ترجمة السلم }

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

أَلْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي قَدْ أَخْرَجَنَا * تَسَارِجَ الْفِكْرِ لِأَرْبَابِ الْحِجَى
وَحَطَّ عَنْهُمْ مِنْ سَمَاءِ الْعَقْلِ * كَذَلِّ حِجَابٍ مِنْ سَحَابِ الْجَهْلِ
حَتَّى بَدَتْ لَهُمْ شُعُوسُ الْمَعْرِفَةِ * رَأَوْا مُحَدَّرَاتِهَا مُنْكَشِفَةً

(قد اخرجنا) elif itlak içindir. İhracın icad ile tefsiri izhar ile tefsirinden ahsendir. (الفكر نتائج) netaic, neticenin cem'idir. Netice lügatte semeredir, ıstılahta; kavleynin li-zatihima tesliminden lazım gelen kavildir. Fikir lügatte, nefsin makulatta hareketidir; mahsusatta hareketi ise tahayyüldür ve ıstılahta; gerek tasavvurî olsun ve gerek tasdikî olsun bir meçhule tevassul için emreyn-i malumeynin tertibidir. Evvelki, mesela insanın tarifinde hayvan-ı natık gibi ve sani, hudus-i âlem üzerine istidlalde (العالم متغير) gibi. (و كل متغير حادث) âhir-i câya mütealliktir. Erbab, cem'-i rabtır.

[7]

Rab meani-i manzume-i âtiyeye itlak olunup burada maksat sahip manasıdır.

قريب محيط مالك ومدبر * مرب كثير الخير والمول للنعم
وخالفنا المعبود جابر كسرنا * ومصلحنا والصاحب الثابت القدم
وجامعنا والسيد احفظ فبهذه * معان أنت للرب قاعد لمن نظم

(حجى) kesr ve kasr ile akıl manasıdır. El, ahd-i ilmî için olup mahud ferd-i kamildir. Akıl bir nur-ı ruhanidir ki nefis onunla ulum-i zaruriye ve nazariyeyi idrak eder. Bu halde asıl müdrik nefis olup akıl ancak nefsin idrakinde alettir. Musannif aleyhi'r-rahme netaic ve fikir ve akıl ile kitabı tasdir etmesinde berâat-i istihlâl vardır. (قد اخرجى الخ) kavli üzerine matuftur. Hat fi'l-asl izaha yani yukarıdan aşağıya almak manasına olup badehu mecaz-ı mürsel olarak mutlakan izaha-i hissiyeye ve sonra alâka-i müşabehet için izaha-i maneviyeye itlak ve ondan bu manaya olarak istiare-i tebe'iyeye tarikiyle hat lafzı iştikak olunmuştur.

(من سماء العقل) car ve mecrurdan bedel olup min, an manasıdır. (كل حجاب) hattının mefulüdür. (شموس المعرفة) fail-i bedettir. Şems bir iken burada cem' olunması ya tazim içindir yahut taaddüd-i eyyam ve mahali itibariyledir. (مخدراتها) kavlinden fa-i tefriye mahzuftur. (رأوا) kavlinden fa-i tefriye mahzuftur.

[8]

şumusa yahut marifete aittir ki istiare-i tasrihiye tarikiyle muhadderattan mesail-i hafiye muraddır. Zamire izafeti buna karine olup ruyet ve inkişaf terşihidir. (منكشفه) muhadderattan haldir. (Mefhum-ı ebyat): hamd ü sena ol zât-ı eccl u a'lâya has ve sezadır ki erbab-ı akıl ve şuura tertib-i umur-i malume ile ondan istihsal-i netaic-i matlube etmek hasisesini i'tâ buyurmuştur. Ve onlardan cehli, semadan sehâb sıyrır gibi izale etmekle şems-i taban-ı marifeti arz-ı tal'at etmiş ve ilm-ü irfanın meani-i mu'zilesi kendilerine meri ve münkeşif olmuştur.

نَحْمَدُهُ جَلَّ عَلَى الْإِنْعَامِ * بِرِزْقِهِ الْإِيمَانِ وَالْإِسْلَامِ
 مَنْ خَصَّنَا بِخَيْرٍ مَنْ قَدْ أَرْسَلَنَا * وَخَيْرٍ مَنْ حَزَّ الْمَقَامَاتِ الْعُلَى
 مُحَمَّدٌ سَيِّدُ كُلِّ مُقْتَفَى * أَلْعَرَبِ وَالْهَاشِمِيِّ الْمُضْطَفَى
 صَلَّى عَلَيْهِ اللَّهُ مَا دَامَ الْحَيُّ * يَخُوضُ مِنْ تَجْرِ الْمَعَانِي لُجْجًا
 وَآلِهِ وَخَيْرِ ذَوِي الْهُدَى * مَنْ شَبَّهُوا بِالنَّجْمِ فِي الْإِعْتِدَى

Musannif (ان الحمد لله نحمده) hadisine iktida iki defa hamd eyledi. Evvelki terkipte mahmudun aleyh zat olduğundan ona münasip olarak devam ve istimrarı ifade eden cümle-i ismiye ve burada mahmudun aleyh enam olduğuna nazaran teceddüdü müfid olan cümle-i fiiliye

[9]

getirdi. (جل) cümle-i itirazidir ki musannif bununla inşa-i tazim kast eyledi. Yahut mazuye olduğu için kad takdiriyle hâlidir. (على الانعام) alâ, lam manasınadır. { وَإِنْ تَعُدُّوا } ayet-i kerimesi mucebince ni‘am-ı ilahiyye la-tu‘ad ve la-tuhsa olduğu halde, nimet-i iman ve islamı zikr ile tahsis eylemesi, bu nimet cemi‘-i niamin ecel ve esası olmasına mebnidir. (من خصنا) mübteda mahzufa haberdur, cümlesi istisna fih-i beyaniye olup (من المحمود) sual-i mukadderinin cevabında mesukdur. (بخير من الخ) eimme-i kelimadan olan ehl-i tahkikin beyanları üzerine aleyhi’s-salatü ve’s-selam efendimizin hayriyeti tafzil-i ilahi iledir. (العلی) cem-i ulyadır. (محمد) ya bedel ve yahut atf-ı beyan olmak üzere cerri arabiye racih ise de tazime münasip olan mübtedâ-i mahzufa haber olarak ref‘idir ki o halde cümle-i müste‘nefe olur. (سيد كل مقتفى) lafz-ı şerifden bedel yahut atf-ı beyandır. Muktefa mütteba‘ manasına olup resul demektir. (يخوض) hakikatte haiz-i nefis olup akıl onun aleti olduğundan bu kelimada mecaz-ı akli vardır. (من بحر المعاني) lüccactan hal-i mütekaddimedir. (لججا) yehuzunun mefulüdür. Lücec cem-i lüccedir ki istiare-i tasrihiye tarikiyle mesail-i sa‘be muraddır ve karinesi lafz-ı meani olup yehuzu terşittir. Musannif (من شبهوا الخ) kavliyle (يا محمد اصحابك عندى)

hadis-i kudsisine (كالنجوم فى السماء بعضها ضوء من بعض فمن أخذ بشئ مما خلفو فيه فهو على هدى عندى)

[10]

ve bu bapta mervi olan sair ehadis-i şerifeye işaret eylemiştir. (فى الاهتدا) mastar bina-i mefuldür ki müşebbeh ve müşebbehun bihten her birine sıfat olabilir. (Mefhum-ı ebyat): Nimet-i iman ve islamı ihsanından dolayı dahi Hakk celle ve alaya Arz-ı mahmedet ve ubûdiyet ederiz. Ol Zât-ı zî-kibriyaki bizi hayru'l-mürselîne ve haiz-i makamat-ı şeref ve saadet olmuş bi'l-cümle mukarrebiniñ behîni bulunan Muhammedu'l-Emine ümmet kılmakla mümtaz eylemiştir. Akl-ı beşer bahr-i meani enginlerinde şinaver oldukça Hakk Sübhanehu ve Teâla seyyid-i cemi'-i rusul olan ol hayru'l-enama ve iktidaliyle husul-i ihtidade encüm-misal bulunan âl ve ashab-ı kirama salat ve selam etsin.

وَبَعْدُ قَالَمَنْطِقُ لِلْجَنَانِ * نَسَبَتْهُ كَالنَّخْوِ لِلْإِنَانِ
فَيَعَصِمُ الْإِفْكَارَ عَنْ غَيِّ الْخَطَا * وَعَنْ دَقِيقِ الْفَهْمِ يَكْشِفُ الْعَطَا
فَهَاكَ مِنْ أُصُولِهِ قَوَاعِدَا * تَجْمَعُ مِنْ فَنُونِهِ قَوَائِدَا
سَمَّيْتُهُ بِالسَّلْمِ الْمَوْزَقِ * يُزْفَى بِهِ سَمَاءُ عِلْمِ الْمَنْطِقِ
وَاللَّهُ أَزْجُو أَنْ يَكُونَ خَالِصَا * لَوَجْهِهِ الْكَرِيمِ لَيْسَ قَالِصَا
وَأَنْ يَكُونَ نَافِعَا لِلْمُبْتَدَى * بِإِلَى الْمَطْوَلَاتِ يَهْتَدَى

(فالمنطق) fe-ekulu'l-mantık ila.ah. takdirindedir ki musannif bu kavliyle

[11]

bazı fuzelanın ber-vech-i âti nazm eylediği mebad-i aşereden birine yani bu fennin semere ve faydasına işaret eylemiştir.

ان مبادى كل فن عشره * الحد والموضوع ثم الثمرة
وفضله ونسبة والواضع * والاسم الاستعداد حكم الشارع
مسائل والبعض بالبعض اكتفى * ومن درى الجميع حاز الشرفا

İmdi bu fennin vazı'ı (Aristoteles/ارسطاطاليس) tir. Ve istimdadı akıldan olup mesaili ise heyet-i muarriât ve akyiseden ve bunlara müteallik şeylerden bâhis olan kazaya-i nazariyeden ibarettir. Fazlı, ulum-i saireye faik olmasıdır. Lakin bazı ulum cihet-i uhrâdan dolayı mantığa faiktir. Mantığın hükmü ise musannifin aşağıda zikrettiğidir. Mevzusu tasavvurat ve tasdikattır. (للجنان) mübtedadan hal olan mahzufa müteallikdir ki takdiri mensuben li'l-cenandır. Yahut mâbadı olan nisbeteye mütealliktir. (نسبته) zamir, mantığa aittir. (كالنحو) ke-nisbeti'n-nahv takdirindedir. Lisan-ı nahivden hal olan mahzufa müteallikdir ki takdiri mansuben lisandır. (و عن دقيق) kavlindeki vav mâbadına dahil olup, dakikin nimete izafeti sıfatın mevsufuna izafeti kabilindendir. Fehm, mefhum manasına olup takdiri (ويكشف الغطا عن المفهوم الدقيق) dir ki bunda kinaye ve tahlil tarikiyle istiare vardır. Şöyle ki dakik-i fehmi şey-i

[12]

mağtiye teşbih ve ism-i müşebbehun bihi hazf ile levazımından olan şey ki ğıtağır, tahayyülen isbat eyledi... Ve keşf lafzı terşihdir. (الغطا) kesr-i ğayn-ı mu'ceme ile hâil ve perde manasınadır. (فهاك) fâ-i şart mahzuftan ifsah olunmuştur. Hak lafzının mecmu'u yahut yalnız ha ism-i fiil olup bu halde kaf harf-i hitaptır. (قواعد) ism-i fiilin mefulüdür. (تجمع) zamir-i müstetiri kavaide yahut muhataba aittir. (من فنونه) fevayidi beyan olup fûnun ile murad, kavaid-i külliyyeden müstefad olan fûru'-i cüziyedir. (فوائد) tecmeunun mefulüdür. (والله) lafz-ı şerifi tazim üzere mansubtur denilmek muvafık-ı edeptir. (لوجهه) malumdur ki Hak Teâla hazretleri için vecih yahut yed olmasını îhâm eder kavil her nerede gelirse tevli lâ-büddür. Niteki {وَيَبْقَى وَجْهُ رَبِّكَ} ve {يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ} ayetlerinin tefsirinde, vechi zat ile ve yedi kudret ile tefsir etmişlerdir. (قالص) kâlis, devenin şefeteyninden birine denilir. Lakin burada ism-i mukayyedin mutlaka itlakı kabilinden mecaz-ı mürsel olarak kâlis ile, nakıs muraddır. (Mefhum-ı ebyat): Besmele ve hamdele ve salveleden sonra ben derim ki, mantığın cenana nisbeti nahvin lisana

nispeti gibidir. Zira mantık efkârı hatadan hıfz ve mefhum-i dakikten ğıta ve hicabı keşf ve ref^e der.

İmdi sen fenn-i mantığın usul-i kavaidini ahz ve zapt et ki fûnun ve fevaidini cem‘ eyleyesin. Sema-i ilm-i mantığa alet-i irtika olmak

[13]

üzere (*süllemü’l-münervak*/سلم منورق) ile tesmiye eylediğim işbu eserimin ifadede kâlis ve nâkıs olmayıp Zat-ı kerim için halis (yani kasd-ı şöhret ve mahmedet gibi iptal-i amel edecek şeylerden âri ve hasbî) olmasını ve mübtedi için mutavvelata ihtidasına medar-ı kafi olmak üzere nafi‘ kılmasını Mevla-i Müteal’den niyaz ve ibtilhal ederim demektir.

Fasl fi Cevazi’l-İştigal

وَاخْتَلَفَ فِي جَوَازِ الْإِشْتِغَالِ * بِهٖ عَلَى ثَلَاثَةِ أَقْوَالٍ
فَأَبْنُ الصَّلَاحِ وَالنَّوَاوِيُّ حَرَّمَا * وَقَالَ قَوْمٌ يَنْبَغِي أَنْ يُعْلَمَا
وَالْقَوْلَةُ الْمَشْهُورَةُ الصَّحِيحَةُ * جَوَازُهُ لِكَأَمَلِ الْقَرِيبَةِ
فَمَارِسِ التَّنْقِصِ وَالْكِتَابِ * لِيَهْتَدِيَ بِهٖ إِلَى الصَّوَابِ

(فی جواز) ihtilaf manasına ism-i masdardır ve kelimada iktifa olup (واختلف) demektir. Zamir ilm-i mantığa ait ise de burada murad bazı kütüb-i mutekaddiminde mezkûr olup dalâlât-ı felasifeden hâlî olmayan mebahis-i mantıkıyedir. Ve illa bu metin ile *Muhtasar-ı Senûsî* ve *Îsâgûcî* ve saire gibi âsâr-ı müteahhirîn ile iştigal öyle muhtelifun fih olmayıp belki her ekâlîm ahalisi üzerine farz-ı kifayedir. (على ثلاثة) tenvin iledir ki akval ondan bedeldir. (النواوى) ala ğayri’l-kıyasi Şam kurâsında Nevâ karyesine mensuptur. Zira kıyas

[14]

olan Nevevî kelimesi idi. (ينبغي) inbiğa ile burada murad istihbâbdır. (Mefhum-ı ebyat): Mantık ile (yani dalalet-i felasifeden hâlî olmayan mebahis-i mantıkiye ile) iştiğal olunmasının cevaz ve adem-i cevazı hakkında ihtilaf-ı akval-i ulema üç gûnedir. İmam İbnü's-Salâh ve İmam-ı Nevevî onunla iştiğali tahrim etmişlerdir. Bir takımı da bilinmesinin müstehap olduğuna kail olmuşlardır. (İmam Hücetü'l-İslam Gazzâlî bunlardandır) kavli-i meşhur-i ma'mul-i bih budur ki kamilü'l-kariha olup akaid-i hakkayı akadi-i batıladan tefrik edecek mertebede kitap ve sünnet ile mûmaresesi bulunan kimesne için mantıkıyyat ile iştiğal caizdir. Zira o kimse onunla hak ve savâba ihtida eder.

Envâu'l-İlmi'l-Hâdis

إِدْرَاكُ مُفْرَدٍ تَصَوُّرًا غَيْرُ * وَدَرْكُ نِسْبَةٍ بِتَصْدِيقٍ وَوَيْمُ
وَقَدِيمِ الْأَوَّلِ عِنْدَ الْوَضْعِ * لِأَنَّهُ مُقَدَّمٌ بِالطَّبْعِ

(وَدَرْكُ نِسْبَةٍ ve derku nisbetin); “ve idraku vukui nisbetin hükmiyyetin” (hükmi nisbetin vaki oluşunu idrak etmek) demektir. (Mefhûm-ı beyteyn): İdrak-i müfred (yani müştemil-i nisbet-i hükmiyye olmayan idrak) (تصور) (tasavvur) namıyla malum ve idrak-i vuku-i nisbet-i hükmiyye (تصديق) (tasdik) ismiyle mevsum oldu. Zikr u tahrir ve taallüm ü talim vaktinde evveli yani tasavvuru tasdik üzerine takdim et. Zira tasavvurun tasdike

[15]

tekaddüm-i tabiisi vardır. Mütercim der ki tekaddüm beş nev' olup onları bazı fuzela nazm-ı âtîde cem' etmiştir:

وَحْصَةُ الْأَوَّاعِ التَّقَدُّمِ يَأْتِي * أَقْرَبُهَا بَيْتٌ مِنَ الشُّعْرِ وَاعْتَرَفَ
تَقَدُّمَ طَبْعِ وَالزَّمَانِ وَعِلَّةُ * وَرَتْبَةِ أَيْضًا وَالتَّقَدُّمِ لِلشُّرَفِ

Birincisi (تقدم بالطبع) dir: isneyne nispetle vahidin ve tasdike nispetle tasavvurun tekaddümü gibi. İkincisi (تقدم بالزمان) dir: “ibn”e nispetle “eb”in tekaddümü gibi. Üçüncüsü (تقدم بالعله) dir: parmaktaki yüzüğün hareketine nispetle parmağın hareketinin tekaddümü gibi. Dördüncüsü (تقدم بالرتبه) dir: imamın memume tekaddümü gibi. Beşincisi (تقدم بالشرف) dir: âlimin cahile tekaddümü gibi. Temme kalamü’l-mütercim.

وَالنَّظَرِي مَا اخْتِاجَ لِلتَّامِلِ * وَعَكْسُهُ هُوَ الضَّرُورِيُّ الْجَبَلِي

(وَالنَّظَرِي) vezin için iskan-ı yâ ile dir. Aks ile murad zıt ve mukabil demek olup yoksa aşağıda zikr olunacak aks-i istılâhî değildir. Bu beyitte musannif ilm-i tasavvurî ve tasdikîden her birinin şamil olduğu nazarî ve zaruriyi tarif etmiştir. (Mefhum-ı beyt): İlm-i nazari teemmüle (yani gerek tasvirî ve gerek tasdikî olsun fikir ve nazara) muhtaç olan idraktır. Mukabiline zarurî tabir olunur ki teemmüle muhtaç olmayan idrak demektir. Ona (جلى) ve (بديهى) dahi denir.

[16]

وَمَا بِهِ إِلَى تَصَوُّرٍ وَصِلَ * يُدْعَى بِقَوْلٍ شَارِحٍ فَلْتَبَيَّنْ
وَمَا لِمُتَصَدِّقٍ بِهِ تَوْصِيلاً * يُحْجَجُ بِغُرْفٍ عِنْدَ الْعَقْلَا

(وَصِلَ) bina-i meful ile tevessül manasına (به الى تصور) vasl-ı ye müte‘allıktır. (فَلْتَبَيَّنْ) feeteched fi’l-baht manasına olarak tekmile-i beyittir. (يَعْرِفُ) yüsemma manasınadır. (عِنْدَ الْعَقْلَا) el, ahd için olup mahud bu fennin erbabıdır. (Mefhum-ı beyteyn): Kendisiyle tasavvura tevassul olunan şeye (قول شارح) denir. (İnsanın tarifinde hayvan-ı natık) gibi. İmdi sen sa‘y ve ictihat et ve kendisiyle tasdike tevassul olunan şeye inde’l-ukala (yani erbab-ı fen-i mantık indinde) (حجت) ve kıyas tesmiye olunur. (Hudus-i âlem üzerine istidlalde el-alemu muteğayyirun ve küllü muteğayyirin hâdisun denilmek gibi)

Envâ'u'd-Delaleti'l-Vaz'ıye

Delalet ya vaz'ıye veya akliye ve yahut 'âdiye olmaktan ve bunların her birinde dâl ale'l-mana olan şey elfaz kısmından ve yahut lafzın ğayrı bir kısmından bulunmaktan hâlî olmamakla aksam-ı delalet altıya baliğ olur. Menâtıka yalnız delalet-i lafziye-i vaz'iyeden

[17]

bahis ile delâlat-i saireyi terk eylediklerinden musannif dahi ifadesini ona kasr etmiştir. Bâlâda (انواع الدلالة الوضیعة) deyip lafziye kaydını ve aşağıda (دلالت اللفظ الخ) diyerek vaz'ıye kaydını hazf eylemekte sanat-ı ihtibak vardır.

دَلَالَةُ الْمَنْظَرِ عَلَى مَا وَافَقَهُ * يَدْعُونَهَا دَلَالَةُ الْمُطَابَقَةِ
وَجُزْئِهِ تَضَمُّنًا * فَهُوَ الْإِتْرَامُ أَنْ يُعْقَلَ التَّزَمُّ

(و جزیه) Alâ harfinin ma'mulü üzerine matuftur. (تضمنا) fi'l-asl muzafun ileyh iken muzaf mahzufun makamına ikame olunmuştur ki yed'unenin ma'mulü olan delaletü'l-mütabaka üzerine matuftur. Böyle 'âmileyne-i muhtelifeynin ma'muleyni üzerine atıf Ahfeş ile Kisâî indinde caizdir. Binaen aleyh asl-ı terkîb (و دلالة اللفظ على) dir. (جزء ما وافقه يدعونها دلالة تضمن) (Mefhum-ı beyteyn): Lafzın vaz'an mana-i muvafıkı üzerine (mesela lafz-ı insanın hayvan-ı nâtıka) delaletine delalet-i mütabaka ve mana-i mütabakanın cüzüne (yani mesela lafz-ı insanın yalnız hayvana yahut nâtıka) delaletine delalet-i tazammuniye denilir. (قابل علم وضعت كتابت) (gibi) lafzın zihinde lazımına delaleti, delalet-i iltizamiyedir. İşbu lazımın zihni olması meşruttur.

[18]

Fasl fî Mebahisi'l-Elfaz

مُسْتَعْمَلُ الْأَلْفَاظِ حَيْثُ يَوْجَدُ * إِمَّا مُرَكَّبٌ وَإِمَّا مُفْرَدٌ
فَأَوَّلُ مَا دَلَّ جُزْؤُهُ عَلَى * جُزْءٍ مَعْنَاهُ بِعَكْسِ مَا تَلَا

(على جزء) Zamm-ı fi eyyi terhib yûcedu ve yentuku bih demektir. (حيث يوجد) zây iledir. Telâda müstetir olan zamîr mâya ve zamir-i mukadder mensub mürekkebe ait olup takdiri mâ-telahtır. (Mefhum-ı beyteyn): Elfaz-ı müsta‘mele hangi terkipte bulunursa ya mürekkep ve yahut müfred olur. Evvelki (مركب) ikincinin aksine olarak ol lafızdır ki onun cüzü manasının cüzüne delalet eyleye. (مفرد) ol lafızdır ki onun cüzü manasının cüzüne delalet eylemeye. (Şu halde gulâm-ı Zeyd gibi mürekkeb-i izafî ve hayvan-ı natık gibi mürekkeb-i takyidi ve Zeydun kâimun gibi mürekkeb-i isnadî mürekkepte; isim ve fiil ve harf ve alem oldukları halde Abdullah ve hayvan-ı natık ve hüccetü’l-islam emsali elfaz müfredde dahil olur.)

وَهُوَ عَلَى قِسْمَيْنِ أَغْنَى الْمَفْرَدَا * كَلِمَةٍ أَوْ جُزْأَيْنِ حَيْثُ وَجَدَا
فَمَنْهُمْ اشْتِرَاكَ الْكَلِمَى * كَأَسَدٍ وَعَكْسُهُ الْجُزْأَيْنِ

(اوجزئ) Nakl-i beyt-i sabıktaki mâ-telâdan mefhum olan tâliye aittir. (وهو) hareke ve men‘-i sarf iledir. (وجدا) elif

[19]

itlak içindir. (الكلية) haber mukaddem olup (فمفهم اشتراك) mübteda-i muahhardır.

(Mefhum-ı beyteyn): müfred iki kısım olup hangi terkipte bulunursa ya külli ve yahut cüzidir. Külli beyne’l-efrad iştiraki ifham edendir, esed gibi. Onun aksi cüzidir. (Ki beyne’l-efrad iştiraki müfehhem olmayandır, alem olduğu halde Zeyd gibi.)

وَأَوَّلًا لِلذَّاتِ إِنْ فِيهَا الدَّرَجُ * فَانِسْبَةُ أَوْ لِعَارِضٍ إِذَا خَرَجَ

(وأولا للذات) iştiğal üzere mensup olup (فانسيبه) dek fa-i zaittir ki takdiri (أولا للذات) iza ahrece aniz'z-zati takdirindedir. (Mefhum-ı beyt): Ūlâ(yani külliyyi) eğer (cins ve fasıl gibi) zatta münderic olursa zata nispet et. (Yani ya-i nispetle zatıdır de.) Ve eğer (hasa ve araz-ı 'âm gibi) zattan hariç olursa arza nispet et. (Yani arazîdir de.)

وَالْكَلِّيَّاتُ خَمْسَةٌ دُونَ انْتِقَاصٍ * جِنْسٌ وَقَدْ عَرِضَ نَوْعٌ وَخَاصٌ
وَأَوَّلُ ثَلَاثَةٍ بِلا شَطَطٍ * جِنْسٌ قَرِيبٌ أَوْ بَعِيدٌ أَوْ وَسَطٌ

(والكلييات) yanın tahfifi (وخاص) de sadın tahfifiyle hanın hazfı zaruret içindir. (دون انتقاص و دون زيادة) iktifa üzredir ki takdiri (بلا شطط) keza

[20]

iktifa üzeredir, şetat ziyade manasınadır. (أو) vav manasınadır (Mefhum-ı beyteyn): külliyyat bi-la noksan ve la-ziyade beştir. Cins, fasl, araz, 'âm, nev'-i hâssadır. Evvel (yani cins) bi-la ziyade ve la-noksan üçtür ki cins-i karib, cins-i baid, cins-i evsaddir.

Fasl fi Nisbeti'l-Elfaz li'l-Meani

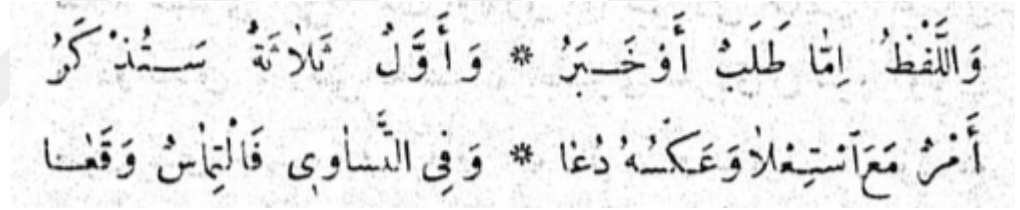
وَنِسْبَةُ الْأَلْفَافِ لِلْمَعْنَى * خَمْسَةُ أَقْسَامٍ بِلا نُقْصَانٍ
تَوَاطَوْا تَشَابُهًا * وَالْإِشْتِرَاكُ عَكْسُهُ التَّرَادُفُ

(و نسيبة الالفاظ الخ) bu kelimda iktifa vardır ki takdiri (تواطؤ) tevafuk manasınadır. İştirakten murad iştirak-i lafzidir ki lafz-ı vahidin meani-i müteaddisi olmasından ibarettir. (تواطؤ الخ) hamseden bedeldir. (عكسه) âtîf mahzuf ile makabline matuftur. (التراذف) bedel yahut atf-ı beyandır. (Mefhum-ı beyteyn): elfazın meani ve elfaza ve meaninin, meani ve efrada nispeti bi-la noksan ve la-ziyade beş kısımdır. Tevatu',

teşakük, tehalüf, iştirak ve onun aksi olan teradüf. (تواطؤ) tevafuktur ki lafzın mevzu olduğu mananın efradda ihtilaf ve tefavüt üzere olmamasıdır. İnsan lafzı gibi ki bunun mefhumu olan hayvaniyet ve natıkiyette herkes müsavidir. İşte bu gibi elfaza mütevatı denir. (تشاكك) mana-i vahidin efradda mütefavit olmasıdır. Nur lafzı gibi ki bunun

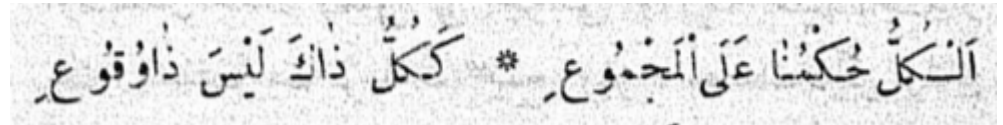
[21]

mefhumu olan ziya şemste başka ve kamerde ve şem‘de başkadır. Bu gibi elfaza müşekkek denir. (تخالف) tebayün-i küllidir. İnsan ve fers lafızlarının müeddasındaki muhalefet ve mübayenet gibi. (اشتراك) lafz-ı vahidin mana-i adideye mevzuıyetidir. Ayn lafzının birçok meaniye itlak olunması gibi. (ترادف) onun aksi olarak elfaz-ı adidenin mana-i vahidde olmasıdır. İnsan ile beşer ve leys ile esed ve Türkçeye nazaran bıkmak ile usanmak gibi.

(واللفظ) el, ahd içindir, mahud lafz-ı müstameldir. Talep mesela izrib gibi taleb-i fiile la-tezrib gibi taleb-i terke şamildir. (فالتماس) fa-i zaittir. (وقعنا) elif itlak içindir. (Mefhum-ı beyteyn): lafz-ı müstamel ya taleptir yani taleb-i fiil veya terke dâldir ve yahut haberdır ki sıdk ve kizbe muhtemeldir. Birincisi olan talep üçtür ki kariben zıkr olunur. (Şöyle ki) istilaya mukarin olan talep emirdir ve onun aksi ki izhar-i huzu‘ ile olan taleptir, duadır ve izhar-ı tesavi halinde olan talep iltimastır.

Fasl fi'l-Küll ve'l-Külliyeti ve'l-Cüz'i ve'l-Cüz'iyeti

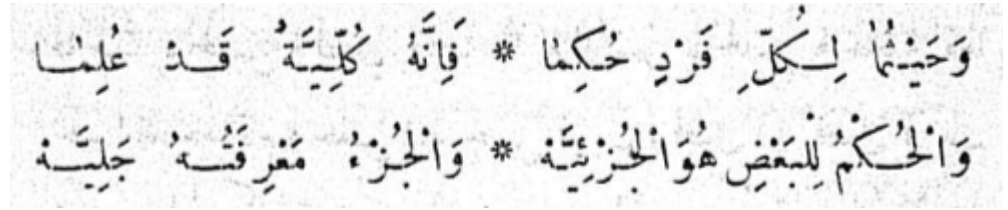

Kül hakikatte mecmu-ı mahkumun aleyh olan mevzudan ibaret olmasına

[22]

nazaran burada hükme küll tesmiyesi bir şeyi müteallikin ismiyle tesmiye eylemek kabilindendir. (Mefhum-ı beyt): Küll, cemi'-i efrad-ı müctemi'a üzerine olan hükmümüzdür. (كل ذلك لم يكن) gibi. Musannifin (كل ذلك ليس ذا وقوع) kavli rivâyeten bi'l-ma'na olarak (كل ذلك لم يكن) hadisiyle hükm ale'l-mecmu'i temsildir. Kütüb-i fikh ve hadiste mezkûr olduğu üzere Fahr-i âlem sallallahu aleyhi ve sellem efendimiz vakt-i hazerde bir salat-i asrı, iki rekat olarak eda buyurdu. Cemaat-i ashabdan (ذو اليمين) radiyallahu anh ki isimleri Harbak bin Amr olup tul-i yedi cihetiyle Zü'l-yedeyn ile telkib olunmuştur, “Ya Rasule'l-lah salat mı kasr olundu? Yoksa nisyan mı vaki oldu?” diye sual eyledikte; Hâce-i dü-serâ aleyhi ekmelü't-tehaya hazretleri: (كل ذلك لم يكن) yani “Onların mecmu'u vaki olmadı” buyurup bâdehu cemaat meyanında bulunan Hazret-i Ebubekir ve Ömer radiyallahu annhuma kavli-i Zülyedeyn'i tasdik eylemeleri üzerine, Cenab-ı habib-i Hudâ itmam-i salat ile secde-i sehvi icra buyurdular. Malumdur ki küllinin cüziyyatı üzerine hamli sahih olur. Zeydün insanün ve Amrun insanün gibi. Lakin küllün eczası üzerine hamli sahih değildir. Mesela beyt bir küll olduğundan cidar ve sakfi gibi eczası üzerine hamliyle, el-cidaru beytun ve es-sakfu beytun denilmek sahih olmaz. Musannifin zikr olunan temsilde nazar vardır.

[23]

(لكل) lam ala manasına olup hükimeye mütealliktir. (فانه) zamir-i hükmden mefhum-i hükme aittir. (للبعض) lam ala manasıdır. (Mefhum-ı beyteyn): her fert üzerine hüküm olunduğu yerde o hüküm (كلی) vav-ı kaziye (کلیه) diye malum ve mevsum olmuştur. (جزئیه) vav-ı kaziye (جزئ) ve bazı efrad üzerine olan hüküm (كل انسان ناطق) gibi ve bazı efrad üzerine olan hüküm (جزئیه) vav-ı kaziye (جزئ) dir. (بعض الانسان كاتب) gibi ve cüzün marifeti celidir. (Bedene nispetle uzuv ve beyte nispetle sakif gibi)

Fasl fi'l-Muarrifât

مُعَرِّفٌ عَلَى ثَلَاثَةِ قِسْمٍ * حَدٌّ وَرَسْمٌ وَلَفْظٌ عِلْمٌ

(معرف) (muarrif) kesr-i ra ile mübtedadır. Buna tarif dahi denilir ki muarrefi ya kühüyle ve yahut maadasından temyiz edecek vechile tasavvur ettiren sözdür. (حد) (علم) kavli hadd-i tam ve hadd-i nakıs ve resm-i tam ve resm-i nakısa şamildir. (و رسمی) tekmile-i beyittir. (Mefhum-ı beyt): Malum olduğu üzere muarref (تعریف) üçe maksumdur. Birincisi had ve ikincisi resmî (رسم) ve üçüncüsü lafzîdir ki tefsir-i luğavî dahi denir.

[24]

فَالْحَدُّ بِالْجِنْسِ وَفَضْلٌ وَقَعًا * وَالرَّسْمُ بِالْجِنْسِ وَخَاصَّةً مَعًا

Had ile hadd-i tam ve cins ile cins-i karib ve fasl ile fasl-i karib ve resm ile keزالik resm-i tâm ve hassa ile hassa-i şamile-i lazime muraddır. Hassanın şamile ile takyidi insana nispetle âlim gibi hassa-i ğayr-i şamileden ve lazime ile takyidi müteneffis bi'l-fiil gibi hassa-i ğayr-i lazimedden ihtiraz içindir. (Mefhum-ı beyt): Hadd-i tam cins-i karib ve fasl-ı karib ile vâki olan tariftir. Resm-i (تام) cins-i karib ve hassa-i şamile-i lazime ile beraber edilen tariftir. (Mesela insan hayvan-ı natıktır, insan hayvan-ı dâhiktir tarifleri gibi)

وَنَاقِصُ الْحَدِّ بِفَضْلٍ أَوْ مَعًا * جِنْسٌ بَعِيدٌ لِأَقْرَبٍ وَقَعًا

(بفصل وحده او مع جنس) dir. Elif itlakıyedir. Ma‘ mabadına muzaftır. (لاقرب) makablini tekittir. (وقعا) ve nakısı’l-hadden haber olup elif itlak içindir. (Mefhum-ı beyt): Hadd-i nakıs yalnız fasl (قريب) ile yahut

cins-i baidde beraber olduğu halde olan tariftir. (İnsan natıktır yahut insan cism-i natıktır gibi)

وَنَاقِصُ الرِّسْمِ بِخَاصَّةٍ فَقَطْ * أَوْ مَعَ جِنْسٍ أَبْعَادٍ قَدِازَ تَبَيَّنَ

Hassa ile hassa-i şamile-i lazime ve eb'ad ile baid muraddır. Tenvin zaruret içindir. (Mefhum-ı beyt): resm-i nakıs (mesela insan

[25]

dâhiktir gibi) yalnız hassa-i şamile-i lazime ile yahut (insan cism-i dâhiktir gibi) cins-i baid dahi beraber olduğu halde olan tariftir.

وَمَا بَلَفَظِي لَدَيْهِمْ شَهْرًا * تَبْدِيلُ لَفْظٍ بِرَدِيفٍ أَشْهَرًا

(ردیف) müradif manasınadır. (شهر) ile redif-i ahfâ ve redif-i müsaviden ihtiraz eylemiştir. (Mefhum-ı beyt): inde'l-menatıka tarif-i lafzi demekle maruf olan tarif, bir lafzı kendinden eşher olan müradifiyle tebdil ve tefsirden ibarettir.

وَشَرْطُ كُلِّ أَنْ يُرَى مُطَرِّدًا * مُنْعَكِسًا وَظَاهِرًا لَا أَبْعَادًا
وَلَا مُسَاوِيًا وَلَا تَجَوُّزًا * بِلَا قَرِينَةٍ بِهَا تُحَرِّزًا
وَلَا بِمَا يُدْرَا بِمَحْدُودٍ وَلَا * مُشْتَرَكٍ مِنَ الْقَرِينَةِ بِخِلَافٍ

dir. (و شرط كل المعارف) tenvin muzafun ileyhten ivazdır ki takdiri (و شرط كل) dir. kavli tasrih- (لا ابعدا ولا مساويا) cam'u'l-efrad demektir. (منعكسا) mâni'u'l-ağyar ve (مطردا) (و لا بلفظ تجوز به بلا قرينه تخرز بها عن غير المعنى المراد) (و لا تجوزا الخ) i mefhum içindir. (و لا مشترك) (و لا مشترك الخ) sebkindedir. (بمحدود) mahdud ile murad mutlakan muarrefdir.

(لفضى خلا من القرينة المعينة للمراد) sebkindedir. (Mefhum-ı ebyat): Tarifat-ı mezkureden her birinin şartı ağyarını mani efradını cami bulunmak

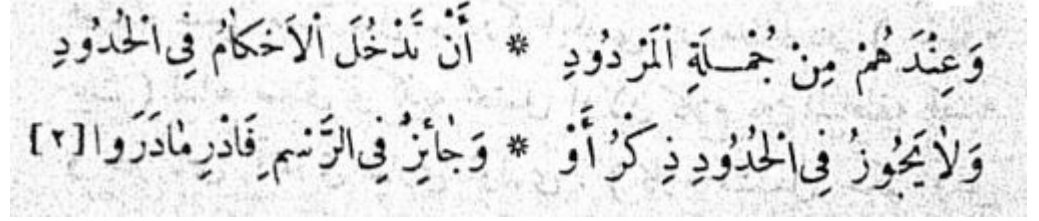
[26]

ve zihinden ebad ve (من حيث الخفا) marife müsavi olmayıp inde's-sami' zahir ve aşikar olmak ve karine-i muayyinesi yok iken mecaz olmamak ve devri istilzam etmemek ve karine-i muayyineden hâlî lafz-ı müşterek istimal olunmamak hususlarıdır. Mesela insanın hayvan-ı natık ile tarifi mutarrit ve sahih olup cism-i nâmî-i hassâs ile tarifi çünkü ğayr-ı insan olan mesela feres ve himarı men etmediğinden mutarrit yani mani-i ağyar değildir. Ve keزالik hayvanı cism-i nâmî-i hassas ile tarif sahih ise de mütefekkir bil'l-kuvve ile tarif mesela feres ve himar gibi mütefekkir olmayan efrad-ı hayvanata sadık olmadığından münakis yani cami-i efrad değildir. Zahir olmayıp zihinde ebad olmak mesela narın tarifinde (هى جسم كالنفس) denilmek gibidir ki nefis hakkındaki ihtilafat-ı kesireye nazaran işbu tarif muarreften ahfâdır. Ve hafa cihetiyle muarrefe müsavi olan tarif mesela müteharriki (sakin olmayan şeydir) diye tarif eylemek gibidir ki inde's-sami' ikisi müsavi olduğu için bu da sahih değildir. (بلا قرينه الخ) kavliyle menfi olan karine ancak karine-i muayyine olup karine-i mani'a değildir. Çünkü mesela karine-i muayyine ile ala tarîki't-tecevvüz bir alimi tarifte (هو بحر يلاطف الناس و يظهر) yani alim bir bahirdir ki nasa mülatafe ve ihsan ve dekayık ve nükatı izhar ve beyan eder denilse iltibas olmadığı cihetle bu tarif sahih olup bu surette (يلطف الناس) kavline hacet kalmaz yani (يظهر الخ) karine-i muayyinesi

[27]

kâfi ve ondan muğnidir. Lakin yalnız karine-i mani'a ile mesela (هو بحر يلاطف الناس) denilse sahih değildir. Tarifte muarref vasıtasıyla bilinir bir şey bulunmasının imtina'ı devri müstelzim olmasından nâşidir. Buda ya musarrih olur yani tarif, bi-la vasıta muarrefe mütevakkıf bulunur mesela şemsin tarifinde (هى كوكب يظهر نهارا) denilmek gibi ki neharın tarifinde (النهار مابين طلوع الشمس و غروبها) denilmiştir. Ve yahut muzammir olur yani tarif, vasıta ile muarrefe mütevakkıf bulunur, mesela isneynin tarifinde (هما) ve yahut (هما اول زوج) denilmek gibi. Karine-i muayyineden hâlî bir lafz-ı müşterek ile tarif, mesela şemsin birçok mana beyinde müşterek olan ayn

lafzı ile tarifi gibidir ki bu yolda olan tarif dahi mümtenidir. Lakin buna karine-i muayyine ilavesiyle (şems afakta mezi olan ayndır) diye tarif olunması mümteni değildir.

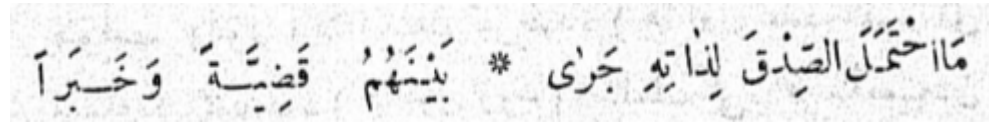

fiil (ان تدخل الاحكام) ¹⁴³ merduda müteallik olup takdimi zaruret içindir. ve faildir, vücuh-ı saire dahi caizdir. (فى الحدود) hudud burada rusum manasına mecazdır, alaka tezattır.

[28]

(Mefhum-ı beyteyn): hükümlerin dahil-i rusum olması inde'l-menatika merdud olan şeylerdendir. Ev harfinin hudutta zikri caiz olmayıp rusumda caizdir. Mantıkıyyunun bildiklerini sen de bil. Bazı nüshah-ı şuruhta (مادر وا) yerine (مارووا) muharrerdir ki buna göre (فاعلم الزى روه من عدم الجواز فى الاول و الجواز فى الثانى) demektir.

Bab fi'l-Kazayâ ve Ahkamuha

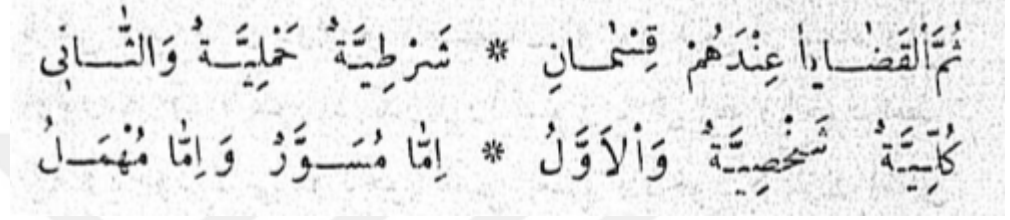

Burada yalnız (احتمل الصدق) deyip ve'l-kizbiyi hazf etmesi malum olduğu içindir yahut Kelamullah ile kelim-ı Resul hakkında teeddüb içindir. (لذاته) kavliyle emir ve nehiy ve saire gibi sıdk ve kizbe ihtimali zatı için olamayıp belki lazımı yani karinesi ve medlüllü için olan inşaat çıktı. (قضية و خبرا) cera fiilinin zamir-i müstetirinden haldir ki ikisi bir manayadır. (Mefhum-ı beyt): lizatihi sıdk ve kizbe muhtemel olan kelim beyne'l-menatika kaziye ve haber namı alarak cari oldu. (Kelim

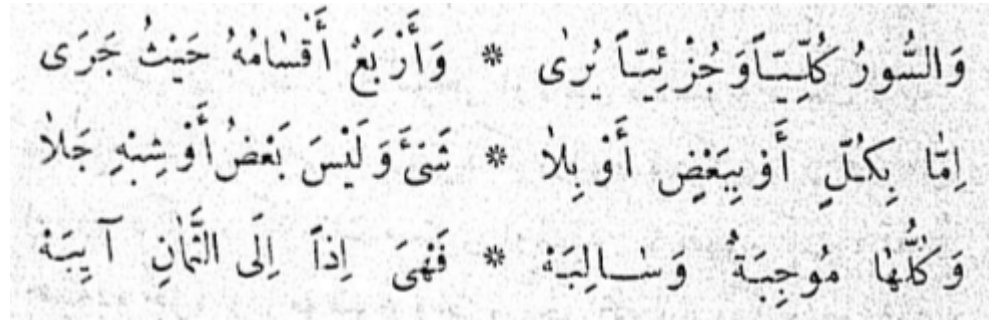
¹⁴³ İkinci beytin sonundaki ibare bazı nüshalarda (مارووا) muharrerdir.

müştemil-i hüküm olmak haysiyetinden kazıye sıdk ve kizbe muhtemel bulunmak haysiyetinden haber ve cüz-i kıyas olmak itibariyle mukaddime ve delile müftekar bulunmak suretinde dava ve istidlale şuru‘ halince matlub ve delilin intacı haysiyetiyle netice tesmiye olunur.)

[29]

(ثم) tertip zikri içindir. (شرطية حلية) kısımdan bedeldir (Mefhum-ı beyteyn): inde'l-menatika kazaya iki kısımdır. Kısım-ı evvel şartiye ve kısım-ı sani hamliyedir. Sani (حمله يعنى) iki kısım olup kısım-ı evvel külliye ve sani şahsiyedir. Kısım-ı evvel (yani edat-ı surdan- sarf-ı nazarla mevzuu külli olan kazıye) ye müsevverdir. (كل انسان) (gibi) ve yahut suverden mühmeldir (الانسان حيوان) (gibi).

(واربع) tanın hazfı zaruret içindir. Yahut nakl-i imam-ı Nevevi üzere ma‘dudun temyiz vaki olmadıkça zikri muteber olmadığına mebnidir. Kül ve bazı lafızlarında mükteza-i zahir üzere cer ve hikayet-i ref‘ ve (بلاشئ) de keزالik cer ve hikayet-i feth caiz olup fakat (ليس بعض) de hikaye taayyün eder. (الى الثمان) ya tahfifen hazf olunmuştur (آييه) raci‘a manasınadır. (Mefhum-ı ebyat): suver

[30]

ya külli veya cüzi olarak istimal olunur. Hangi terkipte vaki olursa aksam-ı suver dördttür. Zira tasvir ya külli ile ve yahut bazı ile ve yahut la-şey ve yahut leyse bazı ve yahut bunların emsali ile vaki olur. Yani edat-ı suver-i elfaz-ı mezkureden birisi ve yahut bunlar gibi ya cemian ve yahut bazan ihatayı müfid olan (elfaz-ı saire olur) ve kazaya-i erbaa-ı mezkurenin her biri mucibe ve salibe olmakla kazaya o zaman sekiz kısma raci olur. (Yani bu dört kısmın her biri mucibe ve salibeye munkasim olunca mecmu‘-ı aksam sekize baliğ olur.)

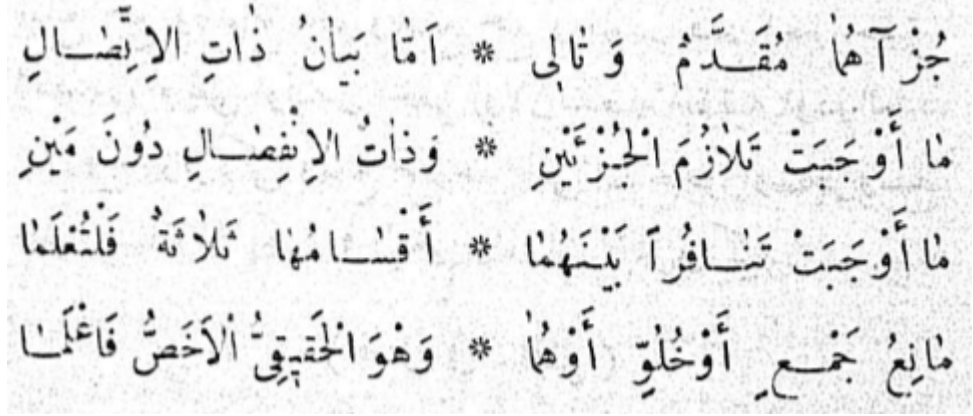
وَالْأَوَّلُ الْمَوْضُوعُ فِي الْحَمْلَةِ * وَالْآخِرُ الْمَحْمُولُ بِالسَّوِيَّةِ

Âhirden murad rütbeten muahhar olandır. (بالسوية) hal kevnühüma bi's-seviye demektir ki murad birisi zikr olunup da diğeri bırakılmamak üzere zikirde ikisinin müstevi olmasıdır. (Mefhum-ı beyt): Kaziyye-i hamliyede cüz-i evvel mevzu ve cüz-i âhir mahmüldür. Zikirde müstevi oldukları halde yani lazımu'z-zikr olmakta mevzu ve mahmul müsavi olduğundan birisinin zikriyle diğerrinin zikrinden istiğna olunamaz.

وَأِنْ عَلَى التَّعْلِيقِ فِيهَا قَدْ حُكِمَ * فَإِنَّهَا شَرْطِيَّةٌ وَتَنْقِيمٌ
أَيْضاً إِلَى شَرْطِيَّةٍ مُتَّصَاةٍ * وَمِثْلُهَا شَرْطِيَّةٌ مُنْفَصِلَةٌ

[31]

(و ان حكم فيها حكما كأننا على وجه التعليق لا على وجه الحمل (وان على التعليق الخ) takdirinde olursa ala harfî mana-i asliyesinde kalır. Ba manasına olmak dahi muhtemeldir. Bu surette takdir-i kelam (وان حكم فيها بالتعليق فانها الخ) dir. (و مثلها) cer iledir. (الى) nın medhulüne matuf ve lafz-ı mesel mukahhemdir. (Mefhum-ı beyteyn): eğer kaziyede talik ile hükm olunursa o kaziye-i şartiyedir. O dahi şartiye-i muttasıla ve şartiye-i munfasıla namıyla iki kısma münkasım olur. (وان كانت الشمس طالعت فالنهار موجود) (gibi) اما ان يكونو العدد زوجا أو فردا

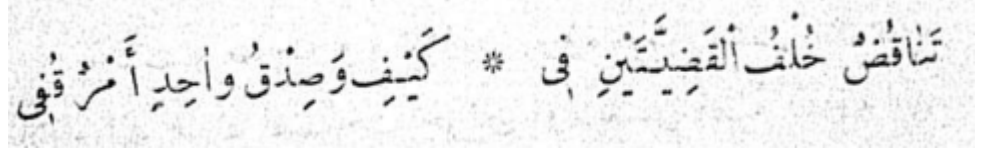
(ذات) sahibi ve (تلازم) lüzum manalarıdır. Binaenaleyh telazüm ile murad tesâhüb-i cüz'eyn olduğundan kazıyye-i ittifakiye ile musannif itiraz olunamaz. Yahut ittifakiye ettiyse de müntic olmadığı için musannif onu adem menzilesine tenzil eylemiştir denilebilir. (مين) kizb manasına olup asl-ı terkib (و ذات الانفصل ماوجب تنافرا) dir. (بينهما دون مين) iktezet manasıdır.

[32]

(اوها) demektir ki zamir fi'l-asl muzafun ileyh idi. Muzaf hazf olununca bi'l-infisal onun makamına kaim oldu. (Mefhum-ı ebyat): şartiye-i muttasıla ve şartiye-i munfasılanın cüz'eyni mukaddem ve talidir. (Yani cüz'-i evvele mukaddem ve saniye tali denilir.) Telazüm ve tesahüb cüz'eyni iktiza eden kaziyedir (Mesela lüzumiye olarak ان كان الانسان ناطقا ve ittifakiye olarak كلما كانت الشمس طالعه فالنهار موجود gibi) ve zatü'l-infisal (yani munfasıla) mukaddem ve tali beyrinde tenafüri (yani tenafî ve inadî) iktiza eden kaziyedir.

İmdi malum ola ki aksam-ı munfasıla üçtür. Ya mâni-i cem' ve ya mâni-i huluv ve ya mâni-i cem' ve huludur. Kısım-ı ahîr hakiki ehasstır. (Yani evvelinden olan munfasıla-i hakikiye odur, هذا الشيء اما حجر او شجر gibi ve mani-i cem' زید اما ان يكون في البحر و اما ان لا يغرق ve mani-i hulu gibidir.)

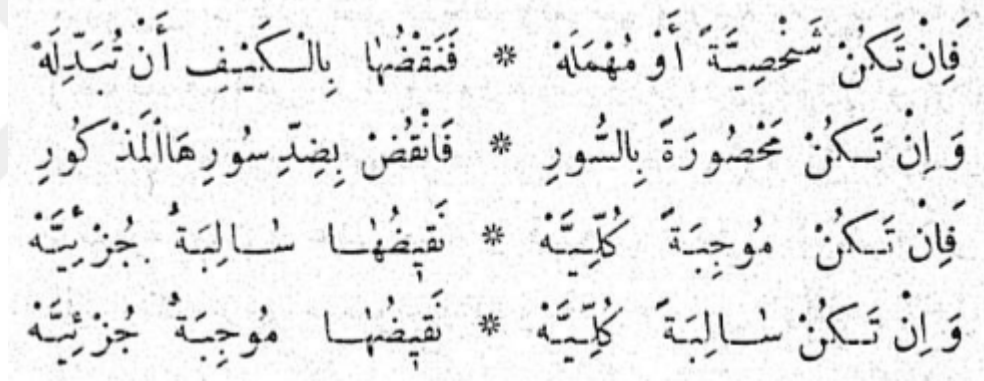
Fasl fi't-Tenakuz

(تتناقض) mübtedadır, (و صدق و احد الخ) muhtemil-i istinaf ise de hâl olması evladır. Bu kelimada iktifa vardır ki takdiri (و صدق و احد و كذب الآخر) meçhul (قفى) dir. (مفهوم-ى beyt): (تتناقض) Kaziyyeteynin keyfede (yani icab sığasıyla tab‘ manasınadır. (Mefhum-ı beyt):

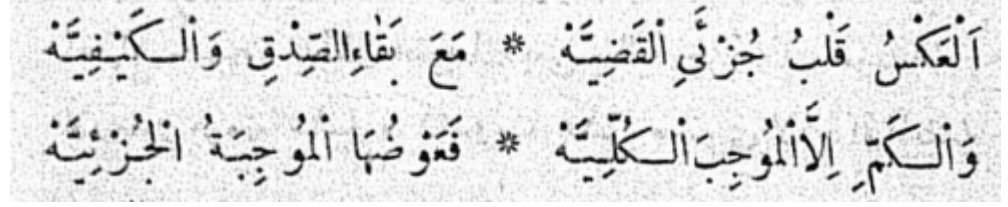
[33]

ve selbde) ihtilafıdır. Birinin sıdkı ve diğerinin kizbi emr-i müttebi‘ ve mutarrıt olduğu halde (زيد كاتب زيد ليس بکاتب) gibi.)

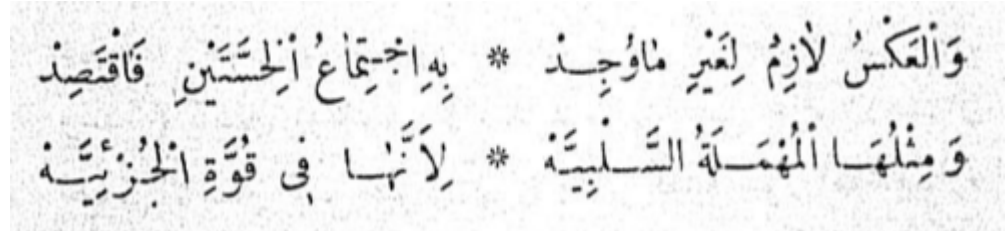
(ان تبدله) mübteda olup (فان تكن) zamir-i müstetir kaziye aittir. (فانقضا) mübteda olup (ان تبدله) haberidir. (Mefhum-ı ebyat): eğer kaziye şahsiye yahut mühmele olursa onun nakızı (زيد قائم زيد ليس بقائم الانسان حيوان) bi'l-keyf (yani icaben ve selben) tebdil olunmasıdır. (زيد قائم زيد ليس بقائم الانسان حيوان) gibi) ve eğer kaziye suver ile mahsura olursa onu suver-i mezkurînin zıddıyla nakz et. Şöyle ki, kaziye eğer mucibe-i külliye olursa onun nakızı salibe-i cüziye ve eğer salibe-i külliye olursa onun nakızı mucibe-i cüz'iyedir. (كل انسان حيوان) gibi) بعض الانسان ليس بحيوان و لاشئ من الانسان بحجر بعض الانسان حجر

Fasl fi'l-Aksi'l-Müstevî

[34]

Aks ıstılahta kaziye-i mühavvelün ileyhaya ve mana-i mastariye itlak olunur ki musannıfın muradı mana-i mastari üzere aks-i müsteviyi tariftir. Bazı nüshada (فعضوها) yerine mazi siğasıyla (فعوضوها) muharrerdir ki bu surette zaruret-i vezn için (الموجبة) den tanın hazfıyle (فعوضوها الموجب الجزئية) yazılmak lazımdır. (Mefhum-ı beyteyn): aks-i müstevî kaziyenin sıdkı ve keyfiyeti ve kemmiyeti bâki olmakla beraber mevzu‘ ve mahmulü kalb ve tebdil olunmaktır. Ancak mucibe-i külliye'nin aksinde kemmiyet hali üzere kalmayıp belki külliye'yi cüziyete tebdil olunur. (كل انسان حيوان بعض) (gibi الحيوان انسان)

(و العكس) el, ‘ahd için olup ma‘hud aks-i müstevadır. (به) ba fi manasınadır. Lafız maya nazaran zamiri tezkir eyledi. Hisseteyn ile murad selb ve cüziyedir. (فاقصد) tekmile-i beyt olup tavassut fi'l-umur manasınadır. (و مثلها) burada mana-i mâya nazaran zamir-i müennes getirdi. (Mefhum-ı beyteyn): aks-i müstevî kendisinde ictima-i hisseteyn bulunan kaziyenin yani salibe-i cüziyenin maadasına lazımdır. Mühmele-i selbiye (kendisine aks-i müstevî lazım olmakta) salibe-i cüziye gibidir zira mühmele-i selbiye cüziye kuvvesindedir.

[35]

وَالْعَكْسُ فِي مُرَتَّبٍ بِالطَّبْعِ * وَلَيْسَ فِي مُرَتَّبٍ بِالْوَضْعِ

Burada aksin aksâm-ı selasesi yani aks-i müstevî ve aks-i nakiz-i muvafık ve aks-i nakiz-i muhalif muraddır. Müretteb bi't-tab' ile murad hamliye ve şartiye-i muttasıla ve müretteb bi'l-vaz'dan maksut şartiye-i munfasıladır. (Mefhum-ı beyt): mutlakan aks ıstılahı müretteb bi't-tab'da (yani hamliye ile şartiye-i muttasılada) olup müretteb bi'l-vaz'da (yani şartiye-i munfasılada) aks yoktur.

Bab fi'l-Kıyas

إِنَّ الْقِيَاسَ مِنْ قَضَايَا صَوْرًا * مُسْتَلْزِمًا بِالذَّاتِ قَوْلًا آخِرًا
ثُمَّ الْقِيَاسُ عِنْدَهُمْ قِسْمَانِ * فَهُوَ مَا يُدْعَى بِالِإِقْتِرَانِ
وَهُوَ الَّذِي دَلَّ عَلَى النَّاتِجَةِ * بِقُوَّةٍ وَاخْتِصَّ بِالْحَمَلِيَّةِ

(من قضايا) mabadine mütealliktir. (مستلزما) Burada müstetir zamirden haldir. (بالذات) aslı bi-zatihi olup bazı mezahibe göre elif ve lam zamirden taviz olunmuştur. (اختص بالحملية) Bâ maksurun aleyhe dahil olmuştur. Musannif burada İbn Hâcib'e tabidir. Şeyh İbn Sina şartiyattan mürekkep kıyaslar dahi istihrac etmiştir. (Mefhum-ı ebyat): Kıyas bizatihi kavlı-i âheri müstelzim olarak

[36]

kazayadan (yani iki kaziye veya daha ziyade kaziyeden tertip ve tasvir olunan kavildir, mesela النباش أخذ للعمل خفية و كل أخذ للعمل خفية سارق gibi ve mesela كل متغير متغير حادث و كل متغير حادث متغير سارق تقطع يده gibi) kıyas inde'l-menatika iki kısımdır. Biri iktiranî ile tesmiye olunan kıyastır. O da şu kıyastır ki neticeye bi'l-kuvve delalet ede. Yani netice bi-heyetiha değil bi-eczaiha kıyasta mezkur olmakla kıyas ona mana delalet etmiş ola. Kıyas-i iktiranî hamliyyeye muhtastır.

فَإِنْ تُرِدْ تَرْكِيبَهُ فَرَكِّبْهَا * مُقَدِّمَاتِهِ عَلَى مَا وَجَبَهَا
وَرَتِّبِ الْمُقَدِّمَاتِ وَالنُّظْرَا * صَحِّحْهَا مِنْ فَاسِدٍ مُخْتَبَرَا
فَإِنَّ لَازِمَ الْمُقَدِّمَاتِ * بِحَسَبِ الْمُقَدِّمَاتِ آتِ

(ترکیبه) zamir kıyasa aittir. (من فاسد) hal-i mahzufaya mütealliktir ki takdiri (متميزا من فاسد) dir. (بحسب المقدمات) âtiye mütealliktir. (Mefhum-ı ebyat): Eğer kıyasın terkipini kastedersen mukaddematını inde'l-menatıka vacip olan şart üzere terkip ve (mesela kıyas-ı iktiranîde suğranın kübra üzerine tekaddümü ve şekl-i evvelde icab-ı suğra ve külliyyet-i kübra gibi) veche mahsus üzere tertip et ve mukaddematın sahihi fasidinden mümeyyiz (ve telif-i müntic üzerine olup olmadığına) muhteber olduğun halde nazar et. Zira لازم-i mukaddemat olan netice mukaddemata göre zuhur edicidir.

[37]

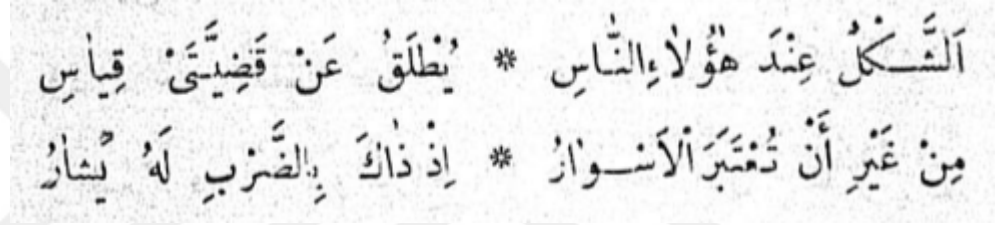
وَمَا مِنْ الْمُقَدِّمَاتِ صُغْرَى * فَيَجِبُ اِنْدِرَاجُهَا فِي الْكُبْرَى
وَذَاتُ حَدٍّ أَصْغَرَ صُغْرَاهَا * وَذَاتُ حَدٍّ أَكْبَرَ كُبْرَاهَا
وَأَصْغَرُ قَدْ ذَاكَ ذُو اِنْدِرَاجٍ * وَوَسْطُ يُلْغَى لَدَى اِلْتِمَاحٍ

(ما) ism-i mevsul ve mübteda olup, (صغرى) mübteda-i mahzufa haberdır. Cümlesi (ما) ye sıladır. (من المقدمات) haldir, takdir-i kelam (ما) (التي هي صغرى حال كونها من) (فيجب اندراجها في الكبرى) dir. (مقدمات) mübteda-i mezkure haberdır. Burada dört muzaf mahzuftur ki ikisi indirac ile zamir arasında ve ikisi fi ile mecruru arasındadır, takdiri (فيجب اندراج افراد اصغرها في مفهوم اوسط الكبرى) dir. Esğar ve ekberdeki tenvinler zaruret içindir. (Mefhum-ı ebyat): Kıyasın mukaddematından olup suğra vaki olan mukaddimenin efrad-ı hadd-i esğarı, kübranın hadd-i evsatı mefhumunda münderic

olmak vaciptir ve sahıbe-i hadd-i esğar olan (yani kendisinde hadd-i esğar bulunan mukaddime) suğra-yı mukaddimeteyndir. Ve sahıbe-i hadd-i ekber olan (yani içinde hadd-i ekber bulunan mukaddime) kübera-i mukaddimeteyndir ve esğar (evsatta mündric olmak hasebiyle) ekberde münderic ve vasat (hadd-i evsat) inde'l-intac ilğa ve terk olunur (yani matluba tevassul için âlet gibidir ki inde'l-ihtiyac getirilip matlubun husulünde terk olunur).

[38]

Fasl fi'l-Eşkal

(إذا) taliliye yahut vaktiyedir. Taliliye olması ihtimaline göre zâke ile müşarun ileyh mütekaddimen bir muzaf takdirile (قضييتي قياس) kavli olup zamir ism-i işarete aittir ki takdiri (لأن هيئة قضيتي) dir. (Mefhum-ı beyteyn): inde'l-menatika şekli, itibar-i esvar-ı meşrut olmayarak kıyasın heyet-i kaziyeteynine itlak olunur. Zira bi- itibari'l-esvar kıyasın heyet-i kaziyeteynine darb tabir olunur. (Darb şekilden ehasstır ki kıyasta kaziyelerin mesela külli olmasını mülahaza ile beraber olarak heyet-i mezkurenin ismidir. Şekil ise adem-i itibar-i esvar şartıyla yahut bi-la şart heyet-i mezkurenin ismidir.)

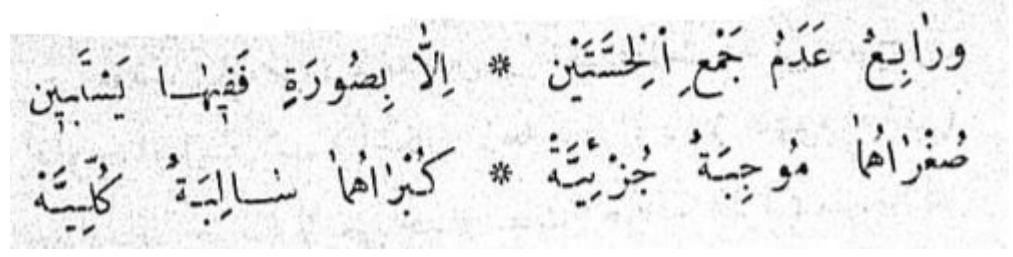
وَلِلْمُقَدِّمَاتِ أَشْكَالٌ فَقَطْ * أَرْبَعَةٌ بِحَسَبِ الْحَدِّ الْوَسْطِ
 حَمْلٌ بِصُغْرَى وَضَعُهُ بِكُبْرَى * يُدْعَى بِشَكْلِهِ أَوَّلٌ وَيُدْرَى
 وَحَمْلُهُ فِي الْكَلِّ ثَانِيًا عُرِفَ * وَوَضَعُهُ فِي الْكَلِّ ثَالِثًا أَلِفُ
 وَرَابِعُ الْأَشْكَالِ عَكْسُ الْأَوَّلِ * وَهِيَ عَلَى التَّرْتِيبِ فِي التَّكْمُلِ

[39]

Mukaddimat ile murad mütekaddimeteyndir. (Fakat) lafzının takdimi nazm için olup asl-ı terkip (اشكال اربعة فقط) dir. (Mefhum-ı ebyat): hadd-i evsat hasebiyle (yani hadd-i evsatın ahvaline nazaran) mukaddimeteynin yalnız dört şekli vardır ki hadd-i evsatın suğrada mahmul ve kübrada mevzu‘ vukuuyla hasıl olan heyete (şekl-i evvel) tesmiye olunur. (كل انسان حيوان و كل حيوان جسم) gibi ve hadd-i evsatın suğra ve kübrada mahmul olması şekl-i sani ve mevzu olması şekl-i salis diye maruftur: كل انسان حيوان gibi. Eşkalin dördüncüsü şekl-i evvelin aksidir. Yani hadd-i evsat suğrada mevzu‘ ve kübrada mahmul vaki olan şekle şekl-i rabi‘ tabir olunur. (كل انسان حيوان و بعض الناطق انسان) gibi ve eşkal-i erbaa bu tertip üzere tekemmülde dir ki şekl-i evvel, eşkal-i salise-i bakiyeden ve şekl-i sani, şekl-i salisten ve şekl-i salis, şekl-i rabi‘den ekmeldir.

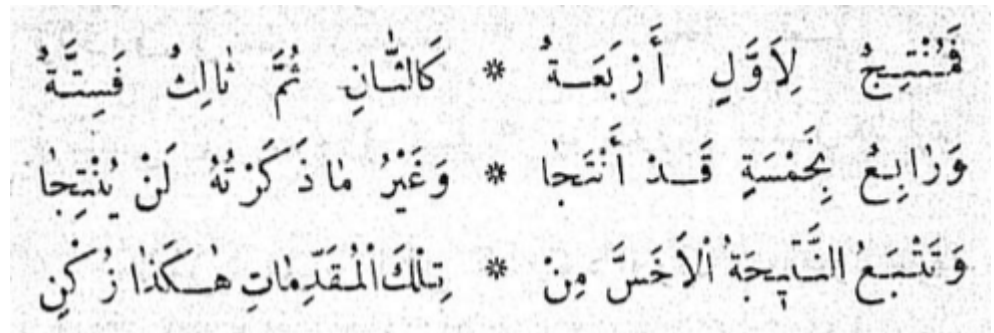
فَحِينَتُ عَنْ هَذَا التَّطَايُمِ يُعَدَّلُ * فَفَارِسُ التَّطَايُمِ أَمَّا الْأَوَّلُ
 فَشَرْطُهُ الْإِجْبَابُ فِي صُغْرَاهُ * وَأَنْ تُرَى كَلِيَّةٌ كُبْرَاهُ
 وَالثَّانِ أَنْ يَخْتَلِفَا فِي الْكَيْفِ مَعَ * كَلِيَّةِ الْكُبْرَى لَهُ شَرْطُ وَقَعِ
 وَالثَّالِثُ الْإِجْبَابُ فِي صُغْرَاهُمَا * وَأَنْ تُرَى كَلِيَّةٌ إِخْدَاهُمَا

[40]

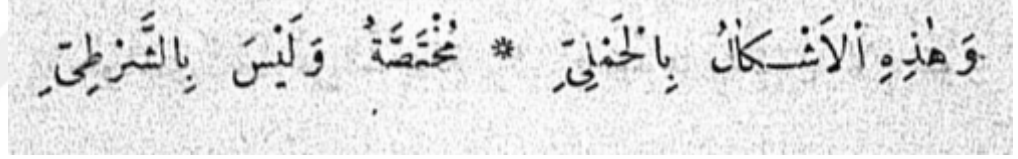

(له شرط وقع) hazf-i ya ile mübtedadır. En ve sılası mübteda-i sani olup haberidir. Ve bunun cümlesi haber-i mübteda-i evveldir. (الا بصورة) bâ, fi manasıdır. (يستبين) yezharu manasına olup sin ve ta zaittir. Bu beyitte (حذو) yani makabl-i revanın ihtilaf-ı harekesi ve mamafih ahir-i şatreynde ziyade-i sakin vaki olmuştur ki, bu inde'l-muvellidin caizdir. (صغراهما الخ) kavlinden murad illa ile istisna olunan sureti beyandır. (Mefhum-ı ebyat): hangi terkipte bu tertipten 'udul olunursa o terkip fasidü'n-nizamdır. (Eşkal-i mezkurenin beyan-ı şurutuna gelince) şekl-i evvelin şart-ı intacı icab-ı suğra ve külliyyet-i kübradır. Külliyyet-i kübra ümm-i ihtilaf-ı mukaddimeteyni intac şekl-i sani için şarttır. Şekl-i salisin şart-ı intacı suğrasının mucibe ve mukaddimeteyninden birinin külliye olmasıdır. Şekl-i rabi'in şart-ı intacı adem-i cem'-i hisseteyndir. (Yani selb ile cüziyenin adem-i ictimadır.) Ancak suğrası mucibe-i cüziye ve kübrası salibe-i külliye olan surette cem'-i hisseteyn zahir olur. (Yani şekl-i rabi'in suğrası mucibe-i cüziyenin gayrı olduğu vakit, intacı için kendisinde hisseteynin ictima etmemesi ve mucibe-i cüziye olduğu zaman, kübrasının salibe-i külliye olması meşruttur.)

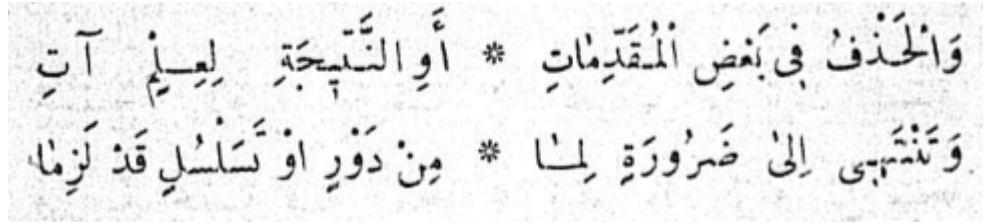
[41]

(فمنتج) fa-i sebebiyedir. (لاول) lam min manasına olup muzaf mukadderdir ki aslı (من ضروب اول) dir. (هسته) haber mübteda-i mahzuf olup fa zaittir, takdiri (فمنتجه ستة) dir. (بخمسة) ba, fi manasına olup “enteca”ya mütealliktir. (الاخس) lafzı sıfat-ı mukaddime olduğu halde müzekker olarak getirmesi mukaddimenin kavil ile müevvel olmasına mebnidir. (زكن) ilim manasıdır. (Mefhum-ı ebyat): şurut-i mezkure sebebiyle şekl-i evvelin durub-i müntecesi, aded-i durub-i şekl-i sani gibi dördtür. Şekl-i salisin zurub-i müntecesi altıdır. Şekl-i rabi‘ (inde’l-mütekaddimin) ezrub-i hamsede müntecdir. Bu zikr eylediğim zurubdan maadası hiçbir vakit intac etmez. (Cemi-i eşkal-i iktiraîyede) netice-i ehass mukaddimeteyne tabi‘ olup kaide böylece malum oldu. (Yani mütekaddimeteynden biri salibe ise netice dahi salibe ve cüziye ise netice de cüziye olur.)

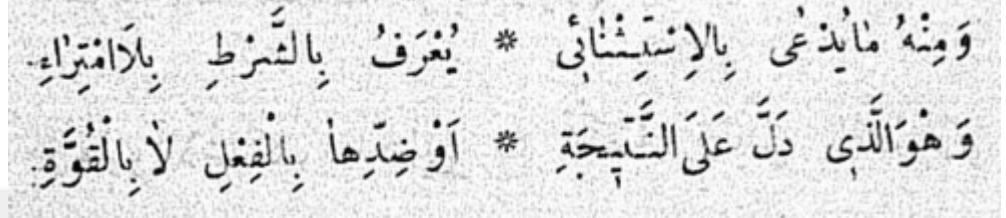
[42]

(بالحملي) bi'l-kıyasi'l-hamli takdirinde olup ba maksurun aleyhe dahildir. (بالشرطي) ba, fi manasıdır. (والحذف) mübteda (في البعض المقدمات) fi, lam manasıdır. Bazı mukaddimattan murad suğra yahut kübradır. (آت) haber-i mübtedadır. (إلى ضرورة) ila zat-ı zaruret takdirindedir ki murad mukaddimat-ı zaruriye ve keza mukaddimat-ı müsellimedir. (Mefhum-ı ebyat): eşkal-i erba‘a-i mezkure kıyas-i şartîde olmayıp kıyas-i hamliye muhtastır. (Musannif bu babda İbn Hâcib’e tabi‘ oldu.) Mahzufun bilinmesinden dolayı bazı mukaddimatı yahut neticeyi hazf etmek vardır. (Yani mahzufun bilineceği makamda suğra ve kübradan her birinin yalnızca ve netice ile

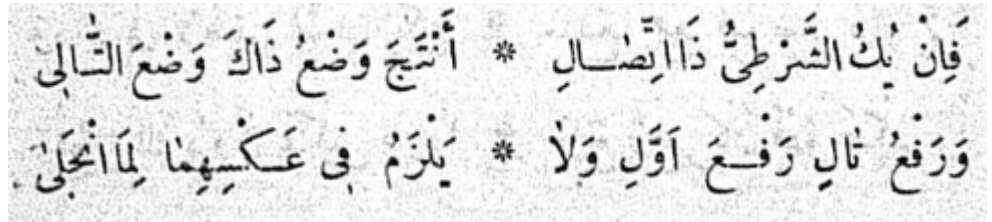
beraber hazfları caiz olduğu gibi yalnız neticenin hazfı dahi caizdir.) Ve mukaddimat (eğer zaruriye değilse) zaruriye veya müsellimeye münthehi olur. Zira münthehi olmadığı takdirde devr yahut teselsül lazım gelir.

Fasl fi'l-İstisna

[43]

(و منه) sebk eden fe-minhu üzerine matuftur. (يعرف) yüsemma manasınadır. (بالقوة) (بالشرطی) dır. (بالشرط) hazf-ı ya iledir yahut vezin için sakın olarak isbatıyla tasrih-i mefhum içindir. (Mefhum-ı beyteyn): (mukaddimelerinin birinde edat-ı istisna bulunduğu için) istisnaî tesmiye olunan ve (diğer mukaddimesinde edat-ı şart mezkur olduğu için) bi-la şek kıyas-i şartî denilen kıyas dahi cümle-i akyisedendir Kıyas-i istisnaî neticeye yahut nakızına bilfiil delalet eden (yani neticenin aynı yahut nakızı müteferriku'l-ecza olmayarak bi-suretihi kendisinde mezkur olan) kıyastır. (Mesela evvelki كلما كانت الشمس طالعة فالنهار موجود gibi ve sani كلما كانت الشمس طالعة فالنهار موجود لكن النهار ليس بموجود فالشمس ليست بطالعة gibi)

Şartî ile murad kaziye-i şartiyedir ki şartî tabiri lafz te'viliyledir. Vaz' ile isbat ve ref' ile nefy ve evvel ile mukaddem muraddır. (فى عكسهما) fi min manasınadır. (Mefhum-ı beyteyn): kaziye-i şartiye eğer muttasıla olursa isbat-ı mukaddem isbat-ı tali ve nefy-i

[44]

tali nefy-i mukaddemi intac eder (mesela evvelki **كلما كان هذا انسانا كان حيوانا لكنه انسان فهو** gibi). Ve zahir olan şeyden (yani e‘ammın ispatından ehassın ne ispatı ne de nefyi lazım olmadığından ve keزالik ehassın nefyinden e‘ammın ne nefyi ne de ispatı lazım gelmeyeceğinden naşı) isbat-i mukaddem ile nefy-i tâlinin akislerinden (yani isbat-ı tâli ve nefy-i mukaddemden) intac lazım olmaz. (Mesela **كلما كان هذا انسانا كان حيوانا لكنه حيوانا** denilirse bu müntec olmadığı gibi **كلما كان هذا انسانا كان حيوانا لكنه ليس بانسان** kavli dahi müntec değildir.)

وَإِنْ يَكُنْ مُنْفَصِلًا قَوْضَعُ ذَا * يُنتَجِجُ رَفْعَ ذَاكَ وَالْعَكْسُ كَذَا
وَذَاكَ فِي الْأَخَصِّ ثُمَّ إِنْ يَكُنْ * مَانِعٌ جَمْعٍ فَيَوْضَعُ ذَاكَ إِنْ
رَفَعُ لِدَاكَ دُونَ عَكْسٍ وَإِذَا * مَانِعٌ رَفْعٍ كَانَ فَهُوَ عَكْسُ ذَا

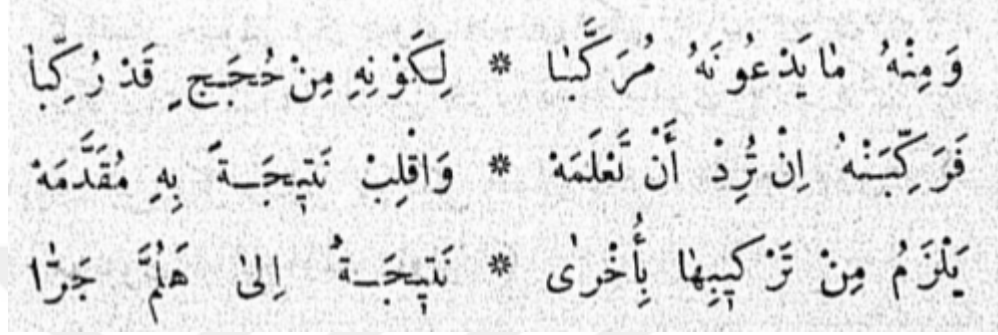
Birinci beytin şart-ı evvel ve sanisinde ism-i işaretin müstamel olduğu mana, muhtelif olduğundan bu kafiyede itâ yoktur. (و اذا الخ) mani lafzı kânenin mukaddem haberi olup ismi zamir-i munfasıla aittir. Ref^e burada hulu manasıdır. (فهو) mani-i ref^e aittir.

[45]

(Mefhum-ı beyt): ve eğer şartî (yani kaziye-i şartiye) munfasıl (yani munfasıla-i hakikiye) olursa ehad-ı tarafeynin ispatı taraf-i âherin nefyini intac eder. Aksi dahi öyledir. (Yani ehad-ı tarafeynin nefyi taraf-ı âherin ispatını müntic olur ki) bu intac-ı munfasıl ehastır (Yani maniatü'l-cem‘ ve'l-hulu olan munfasıla-i hakikiyede olur.) ve eğer munfasıl fakat mani-i cem‘ olursa ehad-ı tarafeynin taraf-ı aherin nefyi malum olur. Aksinde bu hüküm yoktur. (Yani ehad-ı tarafeynin nefyi diğerini intac etmez.) Ve eğer yalnız mâni‘-i hulu olursa bunun hükmü onun aksidir. (yani ehad-ı

ama an يكون هذا الشيء غير ابيض او غير اسود لكنه (Mesela gibi.) لكنه اسود فهو غير ابيض yahut ابيض فهو غير اسود

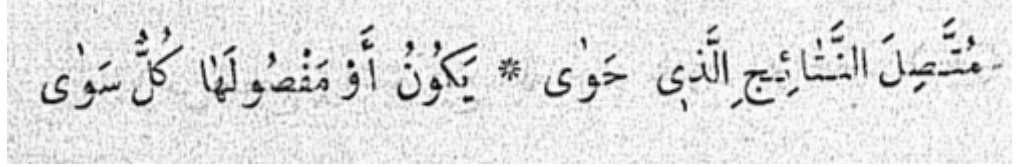
Fasl fi Levahiki'l-Kıyas

(به) işbu cem' ile murad mafevka'l-vahiddir. (من حجج)

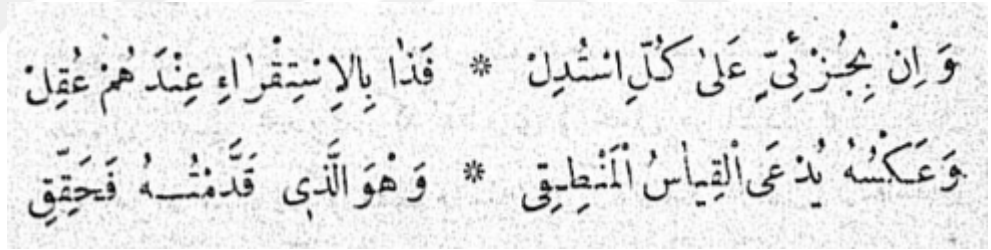
[46]

Ba fi manasınadır. (مقدمه) ec'al manasına olan (اقلب) in meful-i tenisidir. (باخرى) ba ma'a manasınadır. (نتيجة) yelzemunun failidir. (الى هلم جرا) hilim fi'l-asl taleb-i ikbâl için olup badehu taleb-i istimrar için istiare olunmuştur. İla mahzuf emir lafzı üzerine mukadderatü'd-duhuldür. Ve cer incirar manasına olup mastariyet üzere mansup yahut haldır ki ke-enne musannif burada (الى امر يقال فيه ليستمر التركيب على ذلك استمرارا) yahut demiş oldu. (Mefhum-ı ebyat): hüccetlerden mürekkep olmasından (yani iki ve daha ziyade kıyaslardan terekküp etmesinden) dolayı menatıkanın kıyas-ı mürekkep tesmiye ettikleri kavil dahi kıyas aksamındandır. İmdi bu nev' kıyasın keyfiyet-i terkiibini bilmek istersen onda olan neticeyi (yani evvelki iki mukaddimenin neticesini) mukaddime-i suğra yaparak onu terkip et ki işbu mukaddimenin mukaddime-i uhra ile terkiibinden netice-i lazım ve keyfiyet-i terkip bu minval üzere müstemir ve daim ola. (Mesela dediken sonra işbu neticeyi kıyas-ı âhere mukaddime-i suğra yaparak ve كل انسان حساس و كل حيوان حساس فكل انسان حساس dersin bu bir kıyas-ı mürekkeb-i mevsulü'n-netaic olmuş olur)

[47]

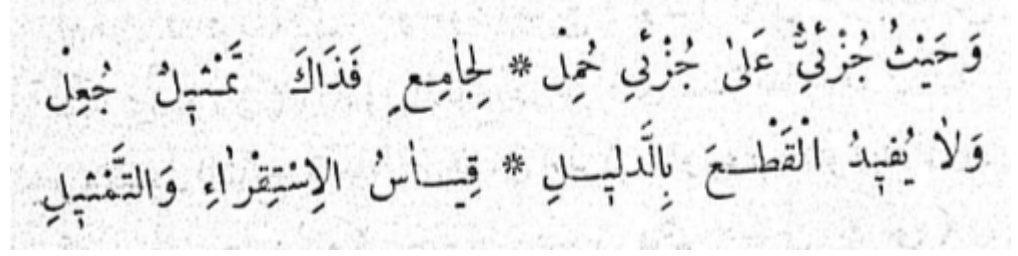
(ما يدعونه مركبا) yekununun haber-i mukaddemi olup ismi olan zamir (متصل) kavlindeki maya aittir. (الذى حوى) mübtedadır ve meful-u havâ olan en-netaic lafzı mahzuftur. (او مفصولها) muttasılı'n-netaic üzerine matuftur ki o burada vav manasınadır. (Mefhum-ı beyt): netaici hâvi olan (yani misal-i sabıkta olduğu gibi neticeleri bilfiil mezkûr olan) kıyas-ı mürekkep (muttasılı'n-netaic tesmiye olunur) gerek mevsulü'n-netaic ve gerek (kıyas-ı mürekkebin nev'-i diğeri olan) mefsulü'n-netaicden her biri ifade-i matlubda beraberdir. (Mefsulu'n-netaic, neticeleri bilfiil mezkûr olmayıp matvi olandır; گیبی کل انسان حیوان و کل حیوان حساس و کل حساس نام)

(بجزئى على كل) istedelleye mütealliktir. Ve mevsufları mahzuf olup küllideki ya vezin için tahfif ve iltika-i sakineyn için hazf olunmuştur ki takdiri (و ان استدل بحكم) dir. (جزئى على حكم كلى) (فذا بالاستقراء) ism-i işaret istedelleden mefhum olan istidlale ait ve car ve mecrur “ukıla”ye mütealliktir. (عقل) semma manasınadır. (عكسه) de iki muzaf mukadder olup takdiri (و مجموع)

[48]

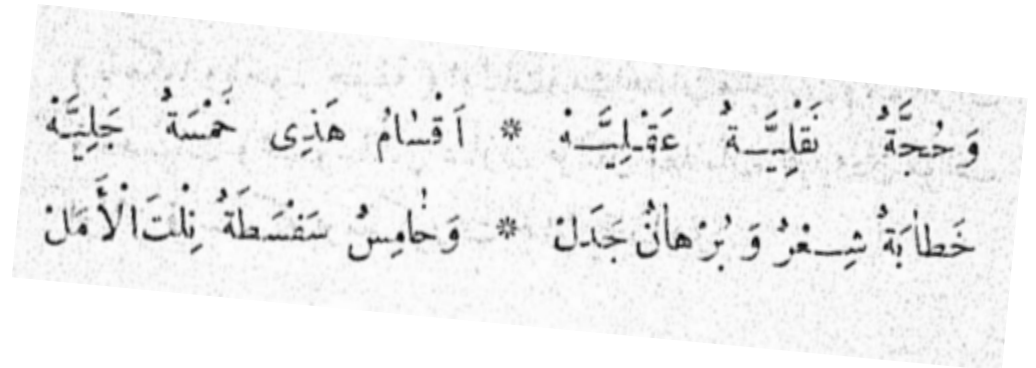
(مقدمتى عكسه) dir. (Mefhum-ı beyteyn): eğer hükm-i cüzi ile hükm-i külli üzerine istidlal olunursa ona inde'l-menatıka (استقراء) tabir olunur. Ve onun aksinin mecmu-ı mukaddimeteynine (yani hükm-i küllü ile hükm-i cüzi üzerine istidlal tarikiyle müellef olan kavle) kıyas-ı mantıkî tesmiye olunur ki o benim evvelce beyan ettiğim kıyastır. İmdi sen tahkik-i ulum et.

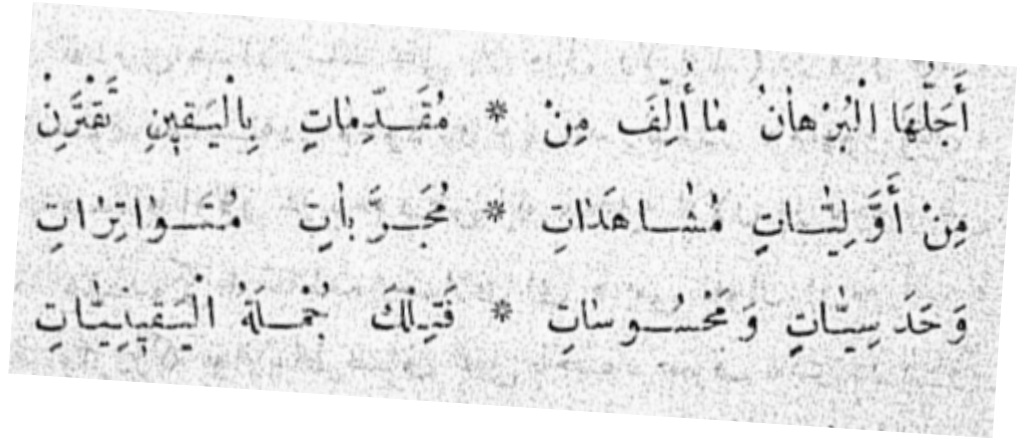
(على جزئ) vezin için iskan-ı ya iledir. (فذاك) "humil" mefhum olan hamle aittir. Cu'ilenin meful-ı evveli naib-i faili olup meful-i sanisi mahzuftur ki takdiri (جعل من) dir. Delil ile murad medluldür. (Mefhum-ı beyteyn): aralarında olan bir cami'den (yani mana-i müşterekten) dolayı her nerede bir cüzî hükümde, bir cüz-i âher üzerine haml olunursa ona (تمثيل) denir ki o da edilleden maduddur ve kıyas-ı fukahadır (Mesela cami'-i eskardan dolayı nebizin hürmette hamr üzerine hamli gibi). Kıyas-ı istikra ve temsilden her biri medlüliyle kat' ve yakın ifade etmez. (İşte musannifin keliması ancak istikra-i nâkıs hakkında olup istikra-i tâmma şamil olmadığı bundan anlaşıldı, zira istikra-i tam yakini ifade eder.)

[49]

Fasl fi'l-Aksami'l-Huccet

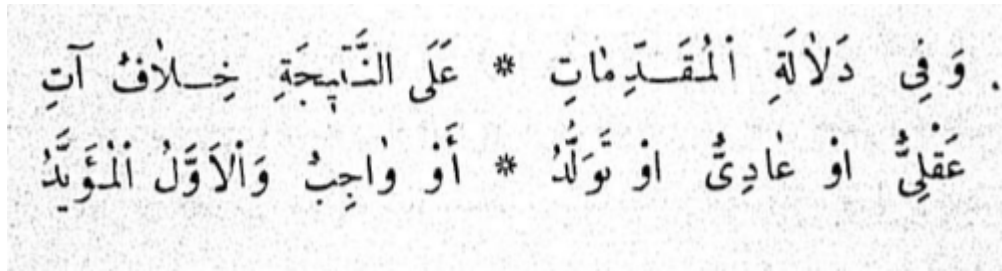
(خطابة) feth-i ha ile (اولها خطابة) takdirindedir ki murad zikirde evvel olmasıdır. Yoksa bunların akvası burhan sonra cedel sonra hatabet sonra şiir sonra safsatadır. Musannifin böyle tertip etmemesi zaruret-i nazma mebnidir. (Mefhum-ı beyteyn): hüccet ya nakliye ve yahut akliyedir. Hüccet-i akliyenin aksamı malum olduğu üzere beştir. Hatabet ve şiir ve burhan ve cedel ve safsatadır. Nail-i emel olasin.

(من مقدمات) burhanın atf-ı beyanıdır yahut mübteda-i mahzufa haberdır. (مألف) mukaddimat burada zaruriye ve nazariye ve akliye

[50]

ve nakliyeye şamildir. (من اوليات) mukaddimattan bedeldir. (Mefhum-ı ebyat): zikr olunan aksam-ı hüccetin ecell ve akvası burhandır. Burhan (ya hükema ve yahut hakikat) evveliyat ve müşahidat ve mücerrebat ve mütevatirat ve hadsiyat ve mahsusattan ibaret bulunan mukaddimat-ı yakiniyeden müellef olan kıyastır ki bu mezkurat cümle-i yakiniyattır.

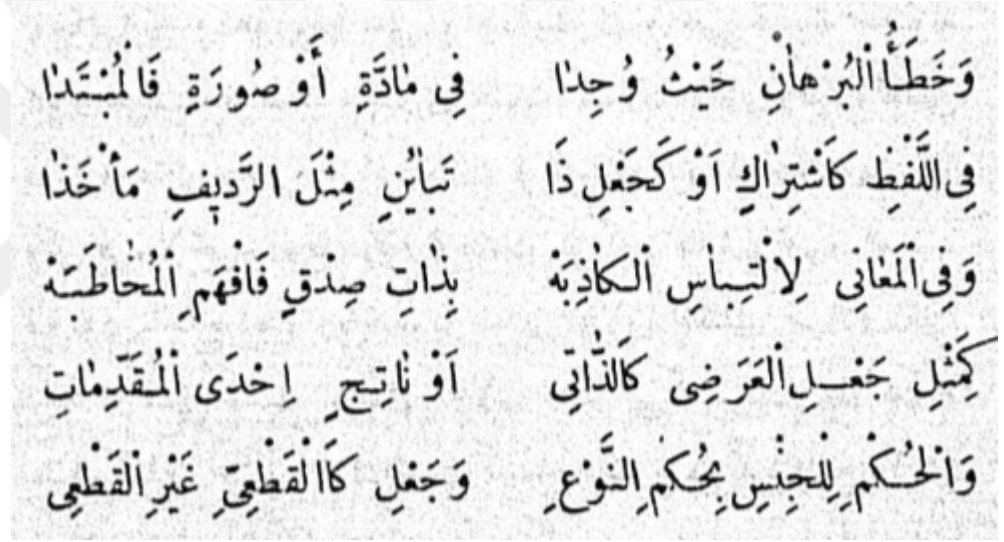
Delalet burada irtibat manasıdır. Ve bu kelimada tecevvüz ve hazf vardır ki takdiri (عقلى) dir. (و فى الارتباط بين العلم او الظن بالمقدمات و العلم او الظن بالنتيجة خلاف) mübteda-i mahzufe haber olup takdiri (هذا الارتباط عقلى بلا تعليل و لا تولد) dir. (او تولد) mütevellit manasıdır. Yahut zû-televvüt takdirindedir. (Mefhum-ı beyteyn): mukaddimata olan ilim yahut zan ile neticeye olan ilim yahut zan beynindeki irtibatta hilaf-ı âti (yani akval-i erbe‘a-i âtiye) vardır ki bu irtibat sırf aklî yahut sırf âdidir. Yahut mütevellid-i

aklî ve yahut vacib-i aklîdir. Müeyyed olan kavî-i evveldir. (kavî-i sani dahi mezheb-i ehl-i haktır. Kavleyn-i ahireyn ahl-i ziğ u dalal olan Mu‘tezile ve felasifenindir. Zira Mu‘tezile ilm bi’n-netice, ilm

[51]

bi’d-delilden tevellüt ediyor dediler. Hükema ise mukaddimeteyne olan ilim yahut zan neticeye olan ilmin yahut zannın vücudunda illet-i müessire idüğüne kail oldular)

Hâtime

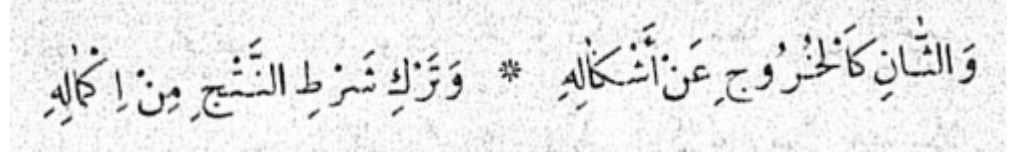
(فى مادة او صورة) madde ile murad bi-itibari'l-lafz yahut bi-itibari'l-mana mecmu‘-i mukaddimeteyndir ve suret ile murad nazm ve heyettir. (فالمبتدا) fe‘l-evvelü manasınadır. (او كجعل ذا) zâ burada mecrur iken elif ile yazılması esma-i sittede olan lügat-i kasra mebni ise de esma-i mezkureden zâ lafzında kasr-ı lügatî olmadığı beyaniyle bazı taraftan vaki olan itiraz beca görölerek beyt-i mezkûr (فى اللفظ كاشتراك او) beytine kalb olunmuştur. (و المخاطبة) meful manasına mastardır. (او ناتج) natic ile murad neticedir. (للجنس)

[52]

Lam ala manasınadır. (كالقضى) ca‘lin meful-ı sanisi olup meful-ı evveli bulunan muzafun ileyhini fasl etti. Ve ke-ca‘l gayrû‘l-kat‘i ke‘l-kat‘i demektir. (Mefhum-ı

ebyat): burhanın hatası ya maddesinde ve yahut suretinde olur. Maddesindeki hata ya lafzında olur, iştirak sebebiyle hasıl olan hata gibi ki, o hata hadd-i evsat vaki olan lafzın iki ve daha ziyade mana beyinde müşterek bulunması sebebiyle husule gelir. Hayz ile tuhr manaları beyinde müşterek olan (قرء) lafzını zikir ve mana-i hayzı murad ederek (هذا قرء) ve irade-i tuhr ile (و كل قرء لا يحرم الوطء فيه) demek gibi ki (هذا لا يحرم الوطء فيه) i intac eder. Ve yahut mütebayin olan lafzın müradif gibi ahz olunması sebebiyle hasıl olan hata gibi ki seyf ile sârim beyinde tebayün-i cüz'i olduğundan kesmeyecek surette kılıçvari yapılan şeye işaretle (هذا سيف و كل سيف صارم) diyerek sârim ile kâtı' murad ettiğin halde (هذا صارم) neticesini verirse de bunun maddesinde hata olup işbu hata mübayin-i mezkurun (زيد انسان و كل بشر حيوان) misalindeki müradif gibi ahz olunmasından neşet etmiştir. Ve yahut kaziye-i kazibenin kaziye-i sadıkaya iltibasından dolayı min ciheti'l-mana olur edilen mükalemeyi sen fehmi et. (Mesela zatiyi hükümde arazi gibi kılmak ve neticeyi mukaddimattan birinin aynı yapmak ve cinse nev'in hükmüyle hüküm olunmak ve ğayr-i kat'iyi kat'i misli kılmak gibi.)

[53]

(و التانى) el-huruc üzerine (و ترك شرط النتج) iktifa bi'l-kesr yanın hazfıyledir. (من اكماله) şarttan ve yahut terkten haldir. İkmal ile matuftur ve netc, intac manasıdır. Müellifin inkıza-i maksuduna işbu ikmal lafzı gibi bir şey ile işaret eylemesi hüsn-i ihtimam sayılır.

(Mefhum-ı beyt): surette olan hata eşkal-i kıyastan huruc etmek ve esbab-ı ikmalden olduğu halde şart-ı intac terk olunmak gibidir. İşte mantık hakkındaki kelimeler burada hitam bulup ebyat-ı âtiye hatime-i duaiyeden ibaret olarak manası zahir ve işbu manzumenin tarih-i telifine dair olduğundan tercümesine lüzum görülmeyip yalnız beyitlerin harekeli olarak derciyle iktifa olunmuştur.

هَذَا تَمَامُ الْعَرِضِ الْمَقْصُودِ * مِنْ أَمَهَاتِ الْمَنْطِقِ الْمَحْمُودِ
قَدِ انْتَهَى بِحَمْدِ رَبِّ الْفَلَقِ * مَا رُمْتُ مِنْ فَنِّ عِلْمِ الْمَنْطِقِ
نَظَمَهُ الْعَبْدُ الذَّلِيلُ الْمَفْتَقِرُ * لِرَحْمَةِ الْمَوْلَى الْعَظِيمِ الْمُقْتَدِرِ
الْأَخْضَرِيُّ عَايِدُ الرَّحْمَنِ * الْمُرْتَجِي مِنْ رَبِّهِ الْمَسَانِ

مَغْفِرَةً تُحِيطُ بِالدُّنُوبِ * وَتَكْشِفُ الْغَطَاءَ عَنِ الْقُلُوبِ
وَأَنْ يُثَبِّتَنَا بِحَبْنَةِ الْعُلَى * فَإِنَّهُ أَكْرَمُ مَنْ تَفَضَّلَ
وَكُنْ أَخِي لِلْمُبْتَدِي مُسَاحًا * وَكُنْ لِإِضْلَاحِ الْفَسَادِ نَاصِحًا
وَأُصْلِحِ الْفُسَادَ بِالتَّائُمِلِ * وَإِنْ بَدِئْتَ فَلَا تُبَدِّلِ
إِذْ قِيلَ كَمْ مُرَزِّيفٍ صَحِيحًا * لِأَجْلِ كَوْنِ فَهْمِهِ قَبِيحًا
وَقُلْ لِمَنْ لَمْ يَنْتَصِفْ لِقَصْدِي * الْعَذْرُ حَقٌّ وَاجِبٌ لِلْمُبْتَدِي
وَلِبَنِي إِخْدَى وَعِشْرِينَ سَنَةً * مَعْذِرَةٌ مَقْبُولَةٌ مُسْتَحْسَنَةٌ
وَكَانَ فِي أَوَائِلِ الْمُحَرَّمِ * تَأْلِيفُ هَذَا الرَّجَزِ الْمُنَظَّمِ
مِنْ سَنَةِ إِخْدَى وَآرَبَعِينَ * مِنْ بَعْدِ تِسْعَةِ مِنَ الْمِائِينَ
ثُمَّ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ سَرْمَدًا * عَلَى رَسُولِ اللَّهِ خَيْرٍ مَنْ هَدَى
وَأَلِهٍ وَصَحْبِهِ الثَّقَاتِ * السَّالِكِينَ سُبُلَ النِّجَاةِ
مَا قَطَعَتْ شَمْسُ النَّهَارِ أَبْرُجًا * وَطَلَعَ الْبَدْرُ الْمُنِيرُ فِي الدُّجَى

و كان الفراغ من ترجمة هذه المنظومة المفيدة فى اواخر جمادى الاولى من شهور سنة الف و ثلاث مائة و ثلاث من الهجرة النبوية على صاحبها افضل الصلاة و اكمل التحية ولا حول و لا قوة الا بالله العلى العظيم و صلى الله على خير خلقه محمد و على آله و صحبه اجمعين و الحمد لله رب العالمين آمين.

ترجتها كاشف الاقصى فقد وضحت
أعدتها تحفة منى لواعيها
وراعها ساعيا تملك جواهرها
فأنها قد وفّت لمن يراعيها
وكلّ صنع بدا يجرى بقيعته
وزلة فيه حسن الصفح ماحيها
ولست افخر فى نفسى بما صنعت
وأنّ حسن قبول الناس يكفيها
لكننى منشد ذا الشطر معتذرا
أن الهدايا على مقدار مهديها